

Coöperatief kapitalisme

Coöperatief kapitalisme

Werk, geld en groei in christelijk-sociaal perspectief

Christelijk-sociaal 2030 • Deel 5

Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Teunis Brand

Buijten & Schipperheijn *Motief* - Amsterdam

Colofon

Eerste druk: september 2015

© 2015 Teunis Brand

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende en de uitgever.

ISBN 978-90-5881-871-3

Inhoud

Voorwoord.....	7
Hoofdstuk 1 – Inleiding	9
Economie raakt ons allemaal	9
Coöperatief kapitalisme: wat is dat?	9
Opzet van de studie	12
Deel I – Uitdagingen voor onze economie	15
Hoofdstuk 2 – Tweedelingen op de arbeidsmarkt	16
1 Automatisering en werkgelegenheid	16
2 Flexibilisering	19
3 Cao's onder druk?	25
Hoofdstuk 3 – Een losgezongen financiële sector.....	27
1 De financiële crisis in Nederland	27
2 Geld, schuld en waardecreatie	29
3 De instabiliteit van financiële markten	32
4 Nieuwe regelgeving sinds de crisis	34
Hoofdstuk 4 – Hoog welvaartsniveau, haperende groei.....	36
1 Economische groei in Nederland	36
2 Oorzaken van (de) groeivertraging.....	39
3 Het groeiperspectief van Nederland	46
Deel II – Bouwstenen van coöperatief kapitalisme.....	49
Hoofdstuk 5 – De kracht en beperkingen van de markt	50
1 Een plurale maatschappij.....	50
2 De marktlogica.....	51
3 De kracht van de markt.....	52
4 Marktfalen.....	54
5 Niet alles is te koop.....	57
Hoofdstuk 6 – De verantwoordelijkheid van overheid en marktpartijen.....	60
1 De markt heeft de overheid nodig.....	60
2 De markt heeft coöperatie nodig.....	64
3 Coöperatief kapitalisme	67

Hoofdstuk 7 – Waardenvolle economie	69
1 De waarde van werk	69
2 Dienstbaar geld.....	74
3 Groei en kwaliteit van leven.....	78
Deel III – Hoe verder?.....	83
Hoofdstuk 8 – Flexibele zekerheid.....	84
1 Verdeel kansen en risico's eerlijker tussen vast en tijdelijk werk.....	84
2 Bescherm kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt	87
3 Verbeter de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren.....	90
Hoofdstuk 9 – Dienstbare financiële infrastructuur	92
1 Geef prioriteit aan het afbouwen van private schulden	92
2 Vergroot het risicodragend vermogen in de financiële sector.....	94
3 Baseer het toezicht meer op brede principes dan op concrete regels	95
4 Creëer ruimte voor diversiteit in het financiële landschap.....	98
Hoofdstuk 10 – Goede groei	100
1 Voer het politieke gesprek over waarden	100
2 Ga voor goede groei (en voor goede krimp).....	103
Samenvatting	107
Personalia	119

Voorwoord

Lange tijd is economie bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie geen zelfstandig onderzoeksobject geweest. De Groen van Prinstererlezing van Bob Goudzwaard *Crisistijd, naar een andere waardering van markt en overheid*, dateert alweer uit 2010. Van de WI-publicaties die voor die tijd verschenen raakte *Samen de schouders eronder* uit 2008, waarin thema's rond arbeidsmarkt en sociale zekerheid aan bod kwamen, nog het meest aan economische vraagstukken. Een meer fundamentele studie over een christelijk-sociale visie op economie dateert echter al uit de tijd dat de ChristenUnie nog niet bestond. De Marnix van St. Aldegondestichting – het voormalig wetenschappelijk studiecentrum van de RPF – publiceerde in 1997 *Economie in orde? Grondslagen van economisch beleid*. Nieuwe tijden vragen om nieuwe antwoorden. Het is daarom de hoogste tijd voor een nieuwe studie over economie.

Door allerlei ontwikkelingen staat de verhouding tussen markt en overheid onder druk. De kredietcrisis leidde ertoe dat banken moesten worden gered, dat het toezicht moest worden aangescherpt en dat nieuwe regelgeving moest worden opgetuigd. Flexibilisering van de arbeidsmarkt en de opkomst van zzp'ers zorgen voor vragen over de vormgeving van de sociale zekerheid. Is het huidige stelsel nog wel houdbaar in een arbeidsmarkt waarin een vast contract en een baan voor het leven niet meer de norm zijn? En hoe staat het eigenlijk met het groeiperspectief van Nederland, nu de economie langzaam weer uit het dal klimt?

Over deze vragen gaat de publicatie *Coöperatief kapitalisme*. Er wordt veel aandacht geschonken aan actuele economische vraagstukken, maar ook aan fundamentele kwesties zoals de kracht en de beperkingen van de markt en de plaats van christelijk-sociale waarden in de economie. *Coöperatief kapitalisme* betekent een economie waarin samenwerking, menselijke waardigheid en ontplooiing centraal staan. In de Nederlandse traditie komen deze waarden tot uitdrukking in het Rijnlands model voor ondernemen en in het sociale overlegmodel. Dat betekent niet dat deze modellen in de huidige vorm koste wat het kost behouden moeten worden. De waarden die hierin centraal staan (gemeenschappelijkheid en gerichtheid op het algemeen belang) zijn echter blijvend actueel en moeten steeds opnieuw gestalte krijgen in nieuwe vormen van samenwerking.

Coöperatief kapitalisme verschijnt in de reeks 'Christelijk-sociaal 2030', waarin een actuele visie wordt geschetst op de verhouding tussen overheid, markt

en samenleving vanuit het christelijk-sociale denken. In de vorige publicatie van deze reeks – *Coöperatiemaatschappij* – wordt benadrukt dat verschillende maatschappelijke verbanden elkaar nodig hebben en aanvullen. *Coöperatief kapitalisme* zet deze lijn voort. Het uitgangspunt is dat de economie niet goed kan functioneren zonder overheid en samenleving.

Namens het curatorium van het WI bedank ik Teunis Brand voor het mooie werk dat hij heeft verricht. Teunis Brand kreeg een tijdelijke aanstelling om deze studie te schrijven. Hij heeft die taak met veel enthousiasme en doorzettingsvermogen opgepakt. Het resultaat mag er zijn! In het onderzoek werd Teunis Brand begeleid door Geert Jan Spijker, adjunct-directeur van het WI. Namens het curatorium wil ik ook graag Johan Graafland, Pieter Grinwis, Albert van der Horst, Gert-Jan Huisman en Wouter Langendoen bedanken. Zij waren bereid om in de klankbordcommissie zitting te nemen en hebben gedurende het onderzoekstraject constructief en waardevol commentaar geleverd. Daarnaast hebben veel andere gesprekspartners tijdens verschillende bijeenkomsten een waardevolle bijdrage geleverd aan het project. Een laatste woord van dank gaat uit naar Elias de Bruijne die zorg heeft gedragen voor de eindredactie.

Jan van der Stoep

Voorzitter Curatorium

Mr. G. Groen van Prinstererstichting

Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Hoofdstuk 1

Inleiding

Economie raakt ons allemaal

Ruben is 28 jaar. Hij heeft HBO Communicatie gestudeerd. Na zijn studie duurde het een tijdje voordat hij werk vond dat bij zijn opleiding paste. Na verloop van tijd lukte dat wel, maar hij heeft alleen tijdelijke contracten gehad. Helaas werd zijn laatste contract niet verlengd. Er waren echter weinig passende vacatures om op te solliciteren. Daarom is hij maar zelfstandige geworden en heeft hij zijn eigen communicatie-adviesbureau opgericht. Nu verhuurt hij zich op projectbasis aan bedrijven. Het werk is erg leuk, maar het levert nog niet erg veel geld op. Om toch wat geld over te houden heeft hij besloten om geen pensioenregeling en arbeidsongeschiktheidsverzekering af te sluiten.

Ruben is veel tijd kwijt aan het opbouwen van een netwerk en om bij bedrijven binnen te komen. Daardoor werkt hij harder dan hij eigenlijk zou willen. Er blijft soms weinig tijd over voor vrienden. Inmiddels is hij twee jaar zzp'er en het laatste jaar heeft hij redelijk wat geld verdiend. Omdat hij graag een huis wil kopen, heeft hij een oriënterend gesprek gevoerd met een hypotheekadviseur. Een hypotheek lijkt er echter voorlopig nog niet in te zitten. Te veel inkomensonzekerheid, te weinig spaargeld en nog een flinke openstaande studieschuld ook.

Ruben is een fictief persoon. Toch zijn er in Nederland veel personen met een vergelijkbare situatie. Dit voorbeeld geeft aan hoe economie het leven van mensen raakt. Deze studie gaat over vraagstukken die direct te maken hebben met de situatie van Ruben: de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de gevolgen van automatisering op de werkgelegenheid, de rol van de financiële sector, hypotheekschulden en economische groei. Voor veel mensen zullen economische beschouwingen over deze thema's een 'ver-van-mijn-bed-show' zijn. Dat maakt ze echter niet minder urgent. Economie gaat over mensen, over de manier waarop ze omgaan met werk, met geld en met groei.

Coöperatief kapitalisme: wat is dat?

De morele en institutionele inbedding van markten

Deze studie gaat over economie. Niet over economie als wetenschap, maar als

maatschappelijke praktijk. Economisch-historicus Robert Heilbroner definieert economie als de sociale organisatie van productie en verdeling.¹ Er zijn volgens Heilbroner grofweg drie verschillende manieren waarop we de economie kunnen organiseren: door tradities, planning² of door markten. Zelfvoorzienende stammen en dorpen die voor het ontstaan van de markteconomie bestonden, werden gekenmerkt door tradities en een bestaande hiërarchie. Door een geheel van religieuze opvattingen en een maatschappelijke hiërarchie werd bepaald wie verantwoordelijk was voor de verschillende taken die uitgevoerd moesten worden om de huishouding in stand te houden. De tweede manier – planning – houdt in dat de productie en verdeling door opgelegd gezag wordt georganiseerd. Heilbroner geeft het voorbeeld van het oude Egypte als een autoritaire economische organisatie. Ook communistische regimes zoals de voormalige Sovjet-Unie worden gekenmerkt door planning.

Onze economische organisatie wordt gekenmerkt door markten, een organisatie van de economie door middel van een vrij spel van vraag en aanbod en prijsvorming. We spreken daarom ook wel over een markteconomie. Hoewel markten bepalend zijn in onze organisatie van het economisch leven, spelen tradities en planning nog steeds een belangrijke rol. Traditie kan breder gezien worden als cultuur, met bepaalde normen en waarden die erin centraal staan. Bij planning moet vooral worden gedacht worden aan een organisatie van processen door middel van regels en hiërarchie. Dat heeft dus niet alleen betrekking op de overheid. Ook binnen bedrijven worden veel zaken geregeld door planning.

Het uitgangspunt van deze publicatie is dat de markteconomie – om goed te kunnen functioneren – een morele en institutionele inbedding nodig heeft. Zonder vertrouwen, goede omgangsvormen, een betrouwbaar rechtssysteem en democratische instituties kan er geen sprake zijn van gezonde marktwerving. Deze waarden en instituties krijgen vorm binnen een variëteit aan maatschappelijke domeinen: gezinnen, scholen, kerken, maatschappelijke organisaties, de overheid, enzovoorts. Al deze domeinen hebben hun eigen specifieke kracht en waarde. Om die tot hun recht te laten komen, hebben de domeinen een bepaalde onafhankelijkheid nodig.

Coöperatief kapitalisme: een economie maak je met elkaar

Coöperatief kapitalisme is een visie op economie waarin tot uiting komt dat mensen alleen waarde kunnen toevoegen door met elkaar verbindingen aan te gaan. Het uitgangspunt is dat mensen tot bloei komen in relaties en de maatschappij floreert als diverse maatschappelijke domeinen hun eigenheid kunnen bewaren en niet overwoekerd worden door andere domeinen. De markt is een van die domeinen, met een bepaalde kracht, maar ook met beperkingen. Deze visie is geïnspireerd door het christelijk-sociale denken,

onder andere het gedachtegoed over ‘soevereiniteit in eigen kring’ van Abraham Kuyper.

Deze studie sluit aan bij het ideaal van de coöperatiemaatschappij zoals beschreven in de vorige studie van het WI in de serie ‘Christelijk-sociaal 2030’.³ Robert van Putten en Wouter Beekers schrijven dat het goede leven ontstaat in een samenspel tussen verschillende maatschappelijke verbanden: mensen, gemeenschappen, organisaties, ondernemers én overheden.⁴ Coöperatie betekent dat de nadruk wordt gelegd op het ‘samen’. Een coöperatie is namelijk een samenwerkingsverband waarin mensen hun talenten inbrengen en daarvan wederzijds profiteren.⁵ De economie als ‘samenwerkingsverband’ hoort ook zo te functioneren. In de economie gaat het om waarde toevoegen aan de maatschappij, iets doen of maken dat van betekenis is. Daarvoor hebben mensen elkaar nodig: begrippen als specialisatie en arbeidsdeling laten zien hoe wederzijds afhankelijk mensen zijn. Het ideaal is een economie waarin ieders talenten worden benut, geld dienstbaar is en groei ten goede komt aan kwaliteit van leven.

Waarom kapitalisme?

In hun boek *After Capitalism: Rethinking Economic Relationships* bekritiseren Michael Schluter en Paul Mills het huidige kapitalisme.⁶ Ze stellen daartegenover een christelijke visie op economie. De kern daarvan is relationeel denken, gebaseerd op het Bijbelse liefdesgebod. Dat sluit aan bij de benadering die in deze publicatie gekozen is. Hun visie impliceert echter dat een christelijke visie op economie noodzakelijk een verwerping van het kapitalisme betekent. Om verschillende redenen wordt die keuze in deze studie niet gemaakt.

In de eerste plaats omdat er niet één vorm van kapitalisme bestaat. De Franse econoom Michel Albert schreef in 1991 het boek *Kapitalisme contra kapitalisme*, waarin hij het Rijnlands model tegenover het Angelsaksische model plaatst.⁷ Albert laat zien dat er meerdere varianten van kapitalisme zijn, verbonden met verschillende culturele achtergronden. In het Rijnlands model staan samenwerking, gerichtheid op het algemeen belang en focus op de lange termijn centraal. Deze waarden zijn voor een belangrijk deel geworteld in de christelijke traditie. Het bestaan van verschillende vormen van kapitalisme maakt duidelijk dat er geen ‘ijzeren wetten van het kapitaal’ zijn die de economische ordening bepalen. Aan de manier waarop de economie wordt vormgegeven, liggen menselijke keuzes ten grondslag.⁸

In de tweede plaats omdat in het christelijk-sociaal denken de markteconomie *an sich* niet verworpen wordt en markten juist de kern van het kapitalisme vormen. In een markteconomie is privaat bezit van productiemiddelen en privaat initiatief belangrijk. Dat sluit aan bij een centraal element van het christelijk-

sociale denken, namelijk het denken van onderop: bottom-up in plaats van top-down. Daarnaast komt in een markteconomie de wederzijdse afhankelijkheid van mensen heel sterk tot uiting. Het is wel belangrijk dat marktwerking niet de hele samenleving beheerst. Een markteconomie is iets anders dan een marktsamenleving.

In de derde plaats omdat het christelijk-sociaal denken anti-utopisch is. Christelijk denken biedt geen blauwdruk voor maatschappelijke ordening. Denken is altijd denken ‘onderweg’. Deze studie biedt dan ook aanzetten en denklijnen, maar geen blauwdruk voor een ideale samenleving. In de benadering van Schluter en Mill bestaat het gevaar van een ‘christelijke blauwdruk’: ze proberen met name de wetten van het Oude Testament zo strikt mogelijk toe te passen in onze tijd. Het idee van coöperatief kapitalisme heeft een duidelijk kritische functie ten opzichte van het huidige economische systeem, maar pretendeert geen revolutionair alternatief te bieden.

Opzet van de studie

Deze studie valt uiteen in drie delen: (I) analyse van economische ontwikkelingen, (II) christelijk-sociale bouwstenen en (III) aanzetten voor beleid. De opzet en de keuzes die per deel gemaakt zijn, worden hieronder kort toegelicht. In de hele studie staat de Nederlandse economische situatie centraal. Er is geprobeerd brede en actuele economische vraagstukken aan de orde te laten komen. Toch is het voor een studie als deze noodzakelijk om focus aan te brengen. Dat betekent onvermijdelijk dat er ook belangrijke thema's blijven liggen.⁹

Deel I: Analyse van werk, geld en groei

In het eerste deel wordt een aantal urgente economische vraagstukken geanalyseerd. Het doel van dit eerste deel is zicht krijgen op economische ontwikkelingen die ook in de komende jaren de aandacht verdienen. Er worden drie deelterreinen uitgewerkt: arbeidsmarkt, financiële markten en economische groei. Kortweg: werk, geld en groei. In hoofdstuk 2 staan de gevolgen van automatisering en flexibilisering voor de arbeidsmarkt centraal. Hoofdstuk 3 geeft een analyse van de werking van financiële markten, met veel aandacht voor private schulden en de instabiliteit van financiële markten. Hoofdstuk 4 beschrijft ontwikkelingen van economische groei, waarbij vooral ingegaan wordt op de factoren die een remmende werking hebben op de economische groei in Nederland.

De volgorde van werk, geld en groei heeft de volgende achtergrond: arbeid is de belangrijkste bron (*input*) van economische activiteit, geld behoort tot de infrastructuur van een economie (*throughput*) en als deze beide goed functioneren kan een economie groeien (*output*). Het is cruciaal om te zorgen voor

goed werk en voor een dienstbare financiële infrastructuur. Groei is het resultaat daarvan. Groei moet wel kwalitatief worden opgevat. De groei van het bbp is een puur kwantitatieve maatstaf; een handige en nuttige, maar ook heel beperkte indicator voor het functioneren van de economie. De beste en meest wezenlijke groei is dat mensen – en de schepping in zijn geheel – tot ontplooiing komen.

Deel II: Bouwstenen van coöperatief kapitalisme

Dit deel vormt het scharnierpunt van het boek. Er wordt ingegaan op de plaats van de markt in de samenleving, de rol van de overheid en het belang van christelijk-sociale waarden voor de economie. De hoofdstukken in dit deel vormen samen de bouwstenen voor coöperatief kapitalisme. In hoofdstuk 5 wordt de vraag gesteld wat de kracht en de beperkingen van de markt zijn. Daarbij is het uitgangspunt dat de markt waardevol is als onderdeel van een samenleving die bestaat uit een veelheid van domeinen. In hoofdstuk 6 wordt vervolgens uitgewerkt wat de rol van de overheid in de economie is. Een overheid is nodig om markten goed te laten functioneren, maar een overheid alleen is niet genoeg. Er is ook een belangrijke rol weggelegd voor marktpartijen zelf, die door samenwerking en overleg vormgeven aan hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. In hoofdstuk 7 wordt expliciet ingegaan op de waarden die naar voren komen in het christelijk-sociale denken over economie. De drie deelthema's werk, geld en groei vormen hierbij de leidraad. Bij ieder thema wordt een uitgangspunt geformuleerd vanuit de christelijk-sociale traditie.

Deel III: Beleidsaanzetten voor werk, geld en groei

In het laatste deel van deze studie wordt een vertaalslag gemaakt van visie naar aanzetten voor beleid. De deelthema's uit deel I vormen daarbij de leidraad. In hoofdstuk 8 wordt een aantal arbeidsmarkt-vraagstukken besproken, met name de verdeling van risico's tussen vaste en tijdelijke werknemers en de bescherming van kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt. Hoofdstuk 9 gaat in op de vraag hoe de financiële sector dienstbaar kan zijn aan de reële economie. Daarvoor zullen de prikkels tot schuldfinanciering voor huishoudens, bedrijven en banken verkleind moeten worden. Het laatste hoofdstuk van deze studie gaat in op de vraag hoe goede groei gestimuleerd kan worden.

Deel I

Uitdagingen voor onze economie

Tweedelingen op de arbeidsmarkt

Werk is het eerste van de drie deelthema's die in dit boek centraal staan. Het wordt als eerste aan de orde gesteld omdat werk de belangrijkste bron is van economische activiteit. Het functioneren van de arbeidsmarkt is dan ook sterk bepalend voor het functioneren van een economie in het algemeen. Een aantal ontwikkelingen op de arbeidsmarkt verdient bijzondere aandacht. Dit hoofdstuk biedt een analyse van de effecten van automatisering en technologische ontwikkelingen op de werkgelegenheid (1), flexibilisering van de arbeidsmarkt (2) en de rol van collectieve arbeidsovereenkomsten (3). Het zal duidelijk worden dat het voorkomen van een dubbele tweedeling op de arbeidsmarkt een van de belangrijkste uitdagingen voor de toekomst vormt.

I Automatisering en werkgelegenheid

Snelle automatisering van beroepen

Nederland kampt sinds 2012 met hoge werkloosheid. Daar moet bij gezegd worden dat de werkloosheid voor *Nederlandse begrippen* hoog is, want vanuit Spaans of Grieks perspectief heeft Nederland bijna volledige werkgelegenheid. Desalniettemin gaat het toch om ruim 600.000 personen.¹ De vraag hoe we deze groep weer aan het werk krijgen dringt zich op, zeker nu automatisering en robotisering alleen maar tot een afname van banen lijkt te leiden. In september 2013 publiceerden twee wetenschappers uit Oxford een verontrustend artikel, getiteld *The Future of Employment*. Hun conclusie:

Volgens onze maatstaven bevindt 47 procent van de totale werkgelegenheid in de Verenigde Staten zich in de hoogste risicocategorie, wat betekent dat vergelijkbare beroepen mogelijk te automatiseren zijn binnen een bepaald aantal jaar, wellicht tien of twintig jaar.²

Van de beroepen in de Verenigde Staten kan mogelijk 47 procent worden geautomatiseerd, misschien al binnen twintig jaar! Dat is een enorm hoog percentage. Als dit artikel in 2000 was gepubliceerd, hadden we de mogelijkheden van automatisering misschien blij verwelkomd. In die tijd dacht men dat er sprake was van structurele krapte op de arbeidsmarkt. Er waren veel te wei-

nig mensen om alle vacatures te vervullen en alle beleid moest gericht worden op het verhogen van de arbeidsparticipatie. Nu is de situatie omgekeerd. Het kabinet Rutte-II krijgt regelmatig het verwijt dat er veel te veel wordt gefocust op het verhogen van het arbeidsaanbod, terwijl er helemaal geen banen zijn. Als in zo'n tijd verontrustende artikelen verschijnen over de toekomst van de werkgelegenheid, kan een doembeeld ontstaan: als zoveel banen ingepikt zullen worden door robots en computers, blijven er dan wel genoeg over?

In tabel 1.1 is een aantal beroepen geselecteerd uit het geciteerde artikel. Volgens de auteurs zijn beroepen in transport en logistiek, administratie en productiewerk het meest vatbaar voor automatisering. Dat zijn vaak relatief laagbetaalde beroepen. Er blijkt inderdaad een verband te zijn tussen opleidingsniveau en kans op automatisering. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe lager de kans is dat een baan wordt geautomatiseerd. Wat betekent dat voor de werkgelegenheid?

Kans op mogelijkheid van automatisering (binnen ongeveer twintig jaar) van verschillende beroepen

Telemarketeers	99%
Secretaresses	96%
Buschauffeurs	89%
Administratief medewerkers	73%
Schoonmakers	69%
Machinisten	65%
Klassenassistenten	56%
Computerprogrammeurs	48%
Vertalers	38%
Managers	25%
Statistici	22%
Elektriciens	15%
Kinderopvangmedewerkers	8%
Politieke wetenschappers	4%
Sociaal werkers	0,3%

Tabel 1. Bron: Frey en Osborne 2013

Baandestructie en baancreatie

Een blik op het verleden leert dat er altijd sprake is geweest van baandestructie (en baancreatie) en eveneens van de angst dat technologische ontwikkeling zou leiden tot hoge werkloosheid. Het verhaal gaat dat Ned Ludd in 1779 twee weefmachines vernielde, omdat die de banen van de ambachtelijke wevers zouden inpijken. Het luddisme kreeg tijdens de Industriële Revolutie veel navolging. Verschillende groepen boeren en ambachtslieden vernielden machines en fabrieken. Het verdwijnen van de klassieke ambachtelijke beroepen door technologische vernieuwing was echter niet tegen te houden. Keynes voorspelde in een futuristisch betoog in 1930 dat zijn kleinkinderen te maken zouden krijgen met een nieuwe ziekte: technologische werkloosheid.³

Toch is de werkloosheid sindsdien niet structureel toegenomen. Ontwikkelingen in de techniek zetten wel voortdurend de werkgelegenheid onder druk. Dit zorgt voor een constante dynamiek van creatieve destructie, niet alleen in technieken en producten, maar ook in banen.⁴ We kunnen redelijk nauwkeurig analyseren welke banen er zullen verdwijnen. Als er alleen nog maar zelfrijdende auto's zijn, dan zullen er niet veel taxichauffeurs meer nodig zijn. Het is echter moeilijk om te voorspellen welke banen ervoor in de plaats komen. Wie had tien jaar geleden kunnen denken dat je zou kunnen werken in de App-industrie? Het is wel te verwachten dat voor steeds meer banen het belang van creatieve en sociale vaardigheden groter zal worden, omdat de mens zich daarin het meest van de machine onderscheidt.

Technologie zorgt voor polarisatie

Hiermee is niet gezegd dat er niets aan de hand is. Allereerst betekent het continue proces van baandestructie en baancreatie dat er perioden kunnen zijn van hoge werkloosheid, en dat bepaalde groepen veel hinder kunnen ondervinden van technologische veranderingen. De transitieperiode na de introductie van nieuwe technieken kan wel degelijk problemen opleveren: tijdens de Industriële Revolutie was er ook veel werkloosheid. Daarnaast gaan de ontwikkelingen tegenwoordig sneller dan vroeger en het duurt minder lang tot technologieën volledig in de maatschappij zijn geïntegreerd. Bij nieuwe technologieën is ook vaker sprake van het principe *the winner takes all*, waardoor ze veel risicovoller zijn. Hyves is 'uit' (de netwerksite bestaat al twee jaar niet meer) en Facebook is 'in', terwijl tal van andere initiatieven het al helemaal niet halen. Ook neemt over het algemeen de levensduur van producten af.

Al met al is de omgeving veel dynamischer en sneller dan vroeger, en is flexibiliteit in het inspelen op de nieuwste ontwikkelingen een vereiste om mee te kunnen doen op de arbeidsmarkt. Dat stelt hoge eisen aan de beroepsbevolking. Die moet flexibeler zijn, bereid zijn om vaker van baan te wisselen en eigenschappen hebben die op diverse terreinen kunnen worden ingezet.

De gevolgen van technologische ontwikkelingen voor de werkgelegenheid zijn niet voor iedereen hetzelfde. Uit onderzoek blijkt dat vooral hoogopgeleiden profiteren, omdat hun banen vaak complementair zijn aan techniek. Veel banen uit het middensegment verdwijnen echter.⁵ Hierdoor ontstaat polarisatie op de arbeidsmarkt: de werkgelegenheid aan de ‘bovenkant’ en aan de ‘onderkant’ stijgt, ten koste van banen in het middensegment.

Tabel 1.2 geeft een overzicht van het aandeel van laag-, midden- en hoogbetaalde beroepen in de totale werkgelegenheid. In alle landen in de tabel stijgt de werkgelegenheid voor laagbetaalde beroepen en hoogbetaalde beroepen, terwijl de werkgelegenheid in het midden daalt.⁶ Dat betekent dat de ongelijkheid op de arbeidsmarkt toeneemt door de huidige technologische ontwikkelingen. De meeste banen die geautomatiseerd worden, bevinden zich volgens dit onderzoek in het middensegment: banen met routinematige taken. De banen die aan de onderkant gecreëerd worden, zijn vaak gerelateerd aan persoonlijke dienstverlening (schoonheidssalons, kappers). Zo kan een tweedeling op de arbeidsmarkt ontstaan: een groep met goede en goedbetaalde banen en een groep met minder goede, vaak slecht betaalde banen. De vraag is dus niet zozeer of er in de toekomst nog wel genoeg werk voor iedereen zal zijn, maar meer *hoe het werk verdeeld zal zijn*: wie krijgen de goede en wie de minder goede banen? Vervolgens is de vraag hoe individuele werknemers en de samenleving als geheel op deze structurele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt reageren.

	Laagbetaalde beroepen		Middenbetaalde beroepen		Hoogbetaalde beroepen	
	Werkgelegenheid in 1993	Werkgelegenheid in 2010	Werkgelegenheid in 1993	Werkgelegenheid in 2010	Werkgelegenheid in 1993	Werkgelegenheid in 2010
België	17,5%	20,5%	48,5%	36,4%	34%	43,1%
Duitsland	20,7%	23,1%	48%	41,3%	31,3%	35,6%
Frankrijk	19,9%	24,1%	46,7%	38,1%	33,4%	37,8%
Nederland	16,8%	18,8%	37,9%	30,3%	45,3%	50,9%

Tabel 2 – Ontwikkeling werkgelegenheid van laag- midden- en hoogbetaalde beroepen.

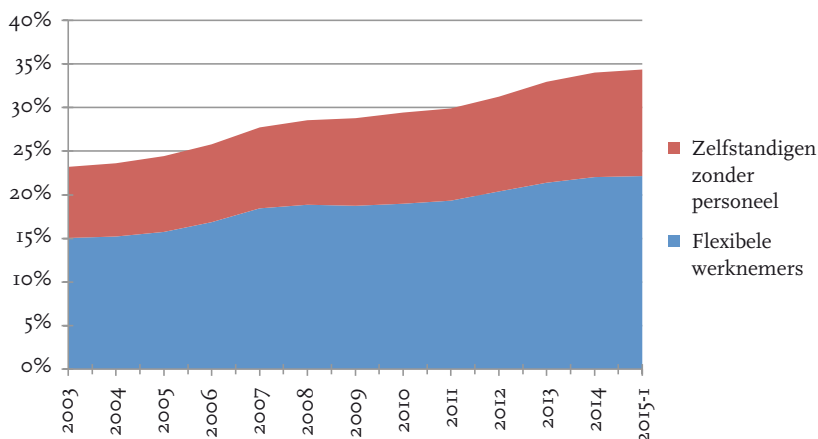
Bron: Goos, Manning en Salomons 2014

2 Flexibilisering

De groei van de flexibele schil

Een andere belangrijke ontwikkeling van de afgelopen decennia is de flexibilis-

sering van de arbeidsmarkt. Het aandeel werkenden dat een vast contract heeft is sterk afgenomen, terwijl het aandeel tijdelijke krachten, werknemers met flexibele uren, uitzendkrachten en zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) sterk is toegenomen. Deze groep vormt bij elkaar de zogenoemde flexibele schil. Sinds 2003 is de flexibele schil van ongeveer 23 procent van de werkzame beroepsbevolking gestegen naar ongeveer 34 procent in 2014 (zie figuur 1). Het aantal zzp'ers passeerde in de cijfers van het CBS begin 2015 zelfs de 1 miljoen. De groei van de flexibele schil heeft voor een belangrijk deel te maken met de duur die werkenden in de flexibele schil verblijven.⁷ In 2006 was de kans dat iemand drie jaar of langer in de flexibele schil verbleef ongeveer 10 procent (zzp'ers niet meegenomen). Deze kans groeide in 2010 tot 30 procent.⁸ Ook de doorstroom van flex naar vast is gedaald. In internationaal perspectief valt Nederland op door een relatief groot aantal werknemers met een tijdelijk contract en een lage doorstroom van tijdelijke naar vaste banen.⁹ Er lijkt dus in toenemende mate sprake te zijn van nog een tweedeling op de arbeidsmarkt: enerzijds de werknemers met een vast contract (de *insiders*) en anderzijds de werknemers met een tijdelijk contract (de *outsiders*). De eerste groep heeft baan zekerheid en daarmee ook inkomenszekerheid. De tweede groep moet steeds van baan veranderen om aan het werk te blijven en heeft daardoor meer inkomensonzekerheid.

Figuur 1 – De toename van het aantal zzp'ers en flexibele werknemers als percentage van de werkzame beroepsbevolking van 2003 tot het eerste kwartaal van 2015. De groep flexibele werknemers bestaat uit werknemers met een arbeidsovereenkomst voor bepaalde tijd of een flexibel aantal uren per week.

Bron: CBS/Statline

Wet Werk en Zekerheid 2014

In 2014 is de Wet Werk en Zekerheid (WWZ) aangenomen. Eén van de belangrijkste doelstellingen van deze wet is het verminderen van de tweedeling tussen vaste en tijdelijke werknemers. De belangrijkste wijzigingen van de wet zijn de verkorting van de duur van de werkloosheidsuitkering (WW), de vereenvoudiging van de ontslagprocedure en de verkorting van de ketenbepaling. De WW wordt op termijn verkort naar maximaal 24 maanden in plaats van de huidige 38 maanden. De ontslagprocedure wordt eenvoudiger omdat werkgevers niet meer kunnen kiezen tussen de route via het Uitvoeringsorgaan Werknemersverzekeringen (UWV) en de kantonrechter. Bedrijfseconomisch ontslag gaat via het UWV en voor andere redenen wordt de kantonrechter ingeschakeld. Iedereen krijgt een transitievergoeding, in plaats van de voormalige ontslagvergoeding die alleen bij de procedure via de kantonrechter werd toegekend. De ketenbepaling geeft aan hoeveel tijdelijke contracten een werkgever aan een werknemer mag aanbieden. Vanaf 1 juli 2015 mogen werkgevers voor de duur van maximaal 2 jaar opeenvolgend tijdelijke contracten aanbieden. Contracten worden opeenvolgend gezien als er een tussenpoos is tussen contracten van maximaal een half jaar. Voor 1 juli 2015 mochten werkgevers gedurende 3 jaar tijdelijke contracten aanbieden, met een tussenpoos van 3 maanden.

Voor- en nadelen van flexibilisering

In principe hoeft flexibiliteit geen probleem te zijn, als het een bewuste keuze is waarbij de voordelen zorgvuldig zijn afgewogen tegen de nadelen. Mensen kiezen bijvoorbeeld voor de risico's van ondernemerschap als ze zzp'er worden. Je hebt vrijheid omdat je eigen werkgever bent. Daardoor kun je zelf je werkuren bepalen, wat het combineren van je werk met andere verantwoordelijkheden (zoals zorgtaken) kan vergemakkelijken. Bij deze 'lusten' horen bepaalde 'lasten': je bent niet automatisch verzekerd voor arbeidsongeschiktheid, je moet zelf een afweging maken of je pensioen wilt opbouwen en je inkomsten zijn onzeker. Ook kan het zo zijn dat mensen bewust kiezen voor een tijdelijke baan, bijvoorbeeld om werkervaring op te doen. Het blijkt ook dat vooral jongeren tijdelijke contracten hebben, terwijl ouderen vaak een vast contract hebben. Uit onderzoek blijkt dat proeftijd de belangrijkste reden is voor het hebben van een tijdelijk contract (ongeveer 45 procent). Een tijdelijke baan kan in dat geval een opstap zijn naar een vaste baan. Er is echter ook een substantiële groep werknemers die aangeeft een tijdelijk contract te

hebben omdat ze geen vaste baan kunnen vinden (ruim 40 procent van de werknemers met een tijdelijk contract).¹⁰ De meeste voordelen van arbeidsmarktflexibiliteit zijn economisch van aard. Vaker wisselen van baan en van functie kan de productiviteit van werknemers bevorderen, omdat ze eerder op de plek terechtkomen waar ze het meest tot hun recht komen. Ook zorgt flexibiliteit voor meer wendbaarheid van de economie: veranderingen kunnen sneller worden opgepakt. Ten slotte zou flexibiliteit ten goede komen aan innovatie en economische groei, hoewel onderzoeken hiernaar geen eenduidige resultaten laten zien.

Er is echter ook een andere kant. Zoals al eerder genoemd kan flexibiliteit zorgen voor een toenemende mate van onzekerheid over werk en inkomen bij werknemers, met alle gevolgen van dien. Er kan ook in hoge mate sprake kan zijn van onvrijwillige flexibiliteit. Dat blijkt uit het feit dat veel werknemers met een tijdelijk contract het liefst een vast contract hebben. Er kan misbruik worden gemaakt van de wettelijke mogelijkheden tot het inzetten van flexibele arbeid, waarbij werknemers niet zelfstandig kiezen voor een flexibele baan of voor zelfstandig ondernemerschap, maar daar door de werkgever of door economische en financiële omstandigheden toe worden gedwongen.

Verder ligt het loon van tijdelijke werknemers substantieel lager dan dat van vaste werknemers, ook als er rekening gehouden wordt met het beroep en de sector waarin men werkt (wel 35 procent lager!).¹¹ Werknemers die langdurig op tijdelijke contracten werken, kunnen daarvan negatieve gevolgen voor hun loopbaan ondervinden. Ze krijgen minder snel een vast contract aangeboden omdat de informatie over hun loopbaan wordt opgevat als een signaal van lagere productiviteit (stigmatisering). Een ander nadeel is dat werknemers met een tijdelijk contract minder goed een hypotheek kunnen krijgen voor het kopen van een huis. Al met al kan het langdurig verblijf in de flexibele schil zorgen voor een instabiele en onzekere situatie, waar ook de eventuele partner en kinderen de gevolgen van ondervinden.

Tot op zekere hoogte is flexibiliteit positief voor werkgevers en werknemers. Er zal echter voor beide een omslagpunt zijn, waarbij de voordelen van flexibiliteit niet meer opwegen tegen de nadelen. Waarschijnlijk ligt dat omslagpunt bij werkgevers later dan bij werknemers, omdat veel voordelen bij werkgevers terechtkomen, terwijl de nadelen vaak door werknemers gedragen worden. Het lijkt erop dat het omslagpunt voor werkgevers nog niet is bereikt, gezien de roep om flexibiliteit die van de kant van werkgeversorganisaties te horen is. Aan de andere kant klagen vakbonden juist steen en been over de doorgeschooten flexibilisering.

Oorzaken van flexibilisering

Er zijn tal van oorzaken te noemen die leiden tot de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Juist vanwege de vele oorzaken en de samenhang ertussen is het moeilijk om te onderscheiden welke het meest invloedrijk zijn en welke minder. Er zijn drie soorten oorzaken te onderscheiden: economische, beleidsmatige en sociaal-culturele.

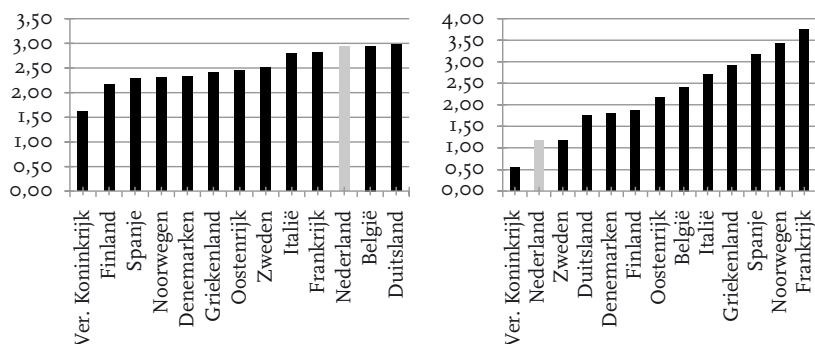
De *economische* oorzaken hebben te maken met toenemende internationale concurrentie, die bedrijven ertoe aanzet op zoek te gaan naar goedkopere manieren om arbeid in te zetten. Door concurrentie en afnemende levensduur van producten zijn er ook meer wisselingen in de vraag naar producten. Dat noodzaakt bedrijven om arbeid flexibeler in te zetten, zodat ze kunnen omgaan met de wisselingen in de vraag. Ook het belang van vaste werknemers voor bedrijfsspecifieke kennis wordt minder groot, omdat de toegang tot specialistische kennis eenvoudiger wordt door informatietechnologie.

Er zijn ook *beleidsmatige* ontwikkelingen die kunnen bijdragen aan flexibilisering. Nederland staat bekend om een hoge bescherming van vast werk, met name door het preventieve ontslagrecht, waarbij een werkgever toestemming van een derde partij moet hebben (het UWV of de kantonrechter) om een werknemer te ontslaan. Daar tegenover staat een zeer beperkte regulering van tijdelijk werk. In Nederland mogen werkgevers voor ieder type werk een tijdelijk contract aan werknemers geven, terwijl veel andere landen daar regels voor hebben, bijvoorbeeld de regel dat een tijdelijk contract alleen mag worden aangeboden als er sprake is van tijdelijk werk zoals seizoensarbeid.¹²

De regelgeving in Nederland zorgt voor een sterke tweedeling tussen flex en vast (zie figuur 2). Deze regelgeving is echter al vrij lang constant, dus het biedt niet direct een verklaring voor de sterke stijging van de flexibele schil. De lasten op arbeid zijn de laatste jaren wel vrij sterk toegenomen, vooral door de premies voor de zorgverzekering die werkgevers moeten afdragen. Ook verplichtingen, zoals de tweejarige loondoorbetaling bij ziekte, wegen zwaar voor werkgevers, en kunnen worden verminderd door minder vaste werknemers in dienst te nemen. Specifiek voor de opkomst van de groep zzp'ers zijn er verschillende fiscale voordelen waar zij gebruik van kunnen maken, zoals de zelfstandigenaftrek.¹³

Ontslagbescherming

De OESO heeft een indicator ontwikkeld voor ontslagbescherming, waarbij allerlei verschillende kenmerken worden samengenomen en uitgedrukt in een cijfer tussen 0 en 6. De onderstaande figuur laat zien dat de ontslagbescherming voor werknemers met een vast contract in Nederland hoog ligt ten opzichte van andere Europese landen, terwijl de bescherming van tijdelijke contracten juist erg laag is. Dat is opvallend, omdat de bescherming van vaste en tijdelijke contracten meestal niet zo sterk uit elkaar loopt. Het Verenigd Koninkrijk is in beide gevallen flexibel, Denemarken zit steeds in het midden en in Frankrijk zijn zowel vaste als tijdelijke contracten in hoge mate beschermd. De grote flexibele schil in Nederland is een weerslag van de sterke tweedeling in de ontslagbescherming. Als het eenvoudiger is om iemand met een vast contract te ontslaan, dan verlaagt dat ook de drempel voor werkgevers om iemand in vaste dienst te nemen.¹⁴

Figuur 2 – Ontslagbescherming vast en tijdelijk werk in verschillende Europese landen.

Bron: OESO

Als laatste zijn er *sociaal-culturele* verklaringen voor flexibilisering, vaak onder de grote noemer van ‘individualisering’. Het hebben van een vaste baan voor het leven is niet meer de norm. Er is bij werknemers behoefte om vaker te wisselen van baan, bijvoorbeeld om ervaring op te doen of om een nieuwe uitdaging aan te gaan. Daarnaast willen werknemers meer flexibiliteit in arbeidstijden voor het combineren van werk met andere verantwoordelijkheden. Dat heeft alles te maken met het einde van de dominantie van het

kostwinnersmodel. Partners moeten nu veel meer afstemmen wie hoeveel en wanneer werkt.

De sterke toename van tijdelijke werknemers en zzp'ers in de afgelopen jaren kan ook veroorzaakt zijn door de economische crisis, waardoor bedrijven terughoudend zijn geweest in het geven van vaste contracten. Vooralsnog lijkt er echter sprake te zijn van een trend die zich in de komende jaren zal doorzetten.

3 Cao's onder druk?

In Nederland vallen de meeste werknemers onder een collectieve arbeidsovereenkomst (cao). Een cao wordt vastgesteld op sectorniveau of op bedrijfsniveau door overleg tussen werkgeversorganisaties en vakbonden. Door de flexibilisering van de arbeidsverhoudingen zou je verwachten dat het aantal cao's afneemt, of dat bedrijfstak-cao's plaatsmaken voor ondernemings-cao's. In een cao op ondernemingsniveau kunnen namelijk veel specifiekere afspraken gemaakt worden die van toepassing zijn op dat bedrijf.

Er is bovendien veel kritiek op cao's. Hans Kamps – voormalig voorzitter van de branchevereniging voor uitzendbureaus – heeft zelfs een keer gezegd dat cao's achterhaald zijn en dat ze onvermijdelijk zullen ophouden te bestaan.¹⁵ Volgens Kamps heeft flexibel werken de toekomst. Zzp'ers vallen bijvoorbeeld helemaal niet onder een cao omdat ze geen werknemer zijn. Zij kunnen dus de arbeidsvoorwaarden zelf bepalen in overleg met de opdrachtgever. Dat geeft veel flexibiliteit en ruimte voor maatwerk, iets wat in cao's meestal niet het geval is.

Toch lijkt er van een daling van de dekkingsgraad van cao's (het aandeel werknemers dat onder een cao valt) en een decentralisatietrend (steeds meer cao's op ondernemingsniveau) geen sprake. De dekkingsgraad van cao's schommelt sinds de jaren '80 tussen de 70 procent en 80 procent en het aandeel werknemers dat onder een ondernemings-cao valt schommelt al decennia rond de 10 procent.¹⁶ Paul de Beer (bijzonder hoogleraar arbeidsverhoudingen) schrijft in een artikel over de Nederlandse arbeidsverhoudingen:

Concluderend zijn er, anders dan vaak wordt verondersteld, geen aanwijzingen voor een decentralisatietrend in de arbeidsvoorwaardenvorming sinds begin jaren tachtig. De dekkingsgraad van cao's is stabiel, de centrale coördinatie vanuit de vakbeweging heeft niet aan belang ingeboet, de differentiatie in cao-loonstijgingen tussen sectoren is niet toegenomen, er is in kwantitatieve zin geen verschuiving van onderhandelingen van het bedrijfstakniveau naar het ondernemingsniveau en de feitelijke loonstijging wijkt niet in toenemende mate af van de contractuele loonstijging.¹⁷

Er is wel sprake van een dalende organisatiegraad bij de vakbeweging. Het percentage werknemers dat lid is van een vakbond daalde van ruim 30 procent in de jaren '70 tot ruim 15 procent vandaag de dag. Dat het dalende lidmaatschap van vakbonden niet heeft geleid tot een daling van het aandeel werknemers dat onder een cao valt, heeft meerdere redenen. Allereerst komt dit doordat de meeste werkgevers wel zijn aangesloten bij een werkgeversorganisatie. Daardoor bindt een werkgever zich aan een cao, ondanks het feit dat de meeste werknemers geen lid zijn van een vakbond. De tweede reden is dat veel cao's door de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid algemeen verbindend worden verklaard. Dat betekent dat een cao voor ieder bedrijf in een sector geldt, ook voor werkgevers die geen lid zijn van een werkgeversorganisatie en die dus ook geen rol hebben gespeeld in de onderhandelingen. De cao is dus stevig verankerd in de Nederlandse arbeidsverhoudingen. In zijn boek *Terug de polder in* concludeert hoogleraar Europees arbeidsrecht Ferdinand Grapperhaus dan ook terecht dat er geen crisis is van de cao, maar eerder een crisis van het lidmaatschap bij vakbonden.¹⁸

Hoofdstuk 3

Een losgezongen financiële sector

In dit hoofdstuk wordt de rol van de financiële sector in de economie geanalyseerd. Allereerst wordt kort de achtergrond van de financiële crisis geschetst (1). Daarna wordt ingegaan op een van de belangrijkste aspecten van het geldstelsel, namelijk dat geld gecreëerd wordt door commerciële banken middels het verstrekken van kredieten (2). Die kredieten kunnen op verschillende manieren worden ingezet, waarbij het ene krediet meer bijdraagt aan groei en een robuuste economie dan het ander. Schulden die niet bijdragen aan groei, maken de economie kwetsbaar en instabiel. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag waarom instabiliteit inherent is aan de werking van financiële markten (3). Als laatste komen de hervormingen van de financiële sector sinds de crisis aan bod (4). Deze hervormingen zijn over het algemeen stappen in de goede richting, maar kunnen niet voorkomen dat de financiële sector instabiel en kwetsbaar is.

1 De financiële crisis in Nederland

Een kort collectief geheugen

Sinds 2007 weten we weer hoe belangrijk het functioneren van de financiële sector is voor de economie als geheel. Wat begon als een crisis op de huizenmarkt in de Verenigde Staten leidde al snel tot een crisis met gevolgen op wereldschaal. We zijn ons met name bewust geworden van de invloed van de financiële sector door de negatieve effecten ervan. In de decennia voorafgaand aan de crisis was die invloed er ook, maar toen waren mensen minder kritisch omdat de meeste effecten positief werden ervaren: stijgende huizenprijzen, lage rentes en aflossingsvrije hypotheeklen. Bovendien is het collectieve geheugen kort, want er zijn in het verleden wel meer financiële crises geweest. Maar gedurende de *Great Moderation* – de periode van lage inflatie, lage werkloosheid en hoge economische groei – in de jaren negentig werden de lessen van het verleden vergeten. Er werd zelfs gedacht dat met het nieuwe millennium ook een nieuwe economie aangebroken was waarin economische crises tot het verleden zouden behoren. Vanwege het grote vertrouwen in de werking van markten was men al in de jaren tachtig met het dereguleren van de financiële sector begonnen. De overtuiging was dat sterke regulering en de bemoeienis van de overheid met de economie economische groei alleen maar in de weg stond.

De aanleiding van de kredietcrisis: besmettelijk wantrouwen

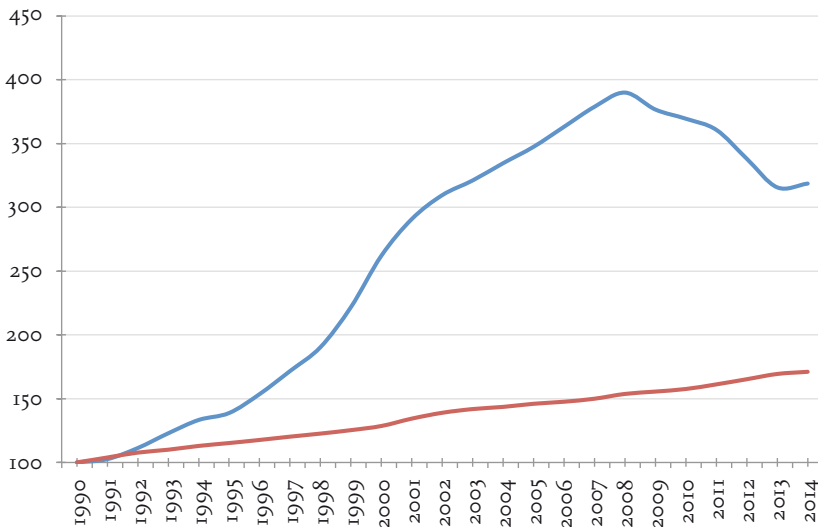
Het instorten van de Amerikaanse huizenmarkt en de daaropvolgende financiële crisis kwamen onverwachts, hoewel we sinds de het klappen van de internetzeepbel in 2000 toch al bekend waren met het fenomeen zeepbel. De stijgende rente in de Verenigde Staten zorgde ervoor dat veel Amerikaanse huishoudens hun hypotheek niet meer konden betalen. Deze hypotheekpakketten waren echter opgeknipt en verpakt als financiële producten (de zogeheten securitisatie) en over de hele wereld verhandeld. Dat was voor banken een manier om het verstrekken van hypotheekpakketten te financieren. Het probleem was dat de risico's op wanbetaling bij de hypotheekpakketten veel te laag waren ingeschat. De rentestijging in de rente in de VS leidde tot een kettingreactie. De geldmarkt droogde op omdat banken elkaar niet meer vertrouwden, want welke garantie was er dat de andere bank kon terugbetalen? Op de geldmarkt verstrekken banken elkaar veel kortetermijnleningen om aan het einde van de dag hun saldo kloppend te maken. Banken met een overschot lenen geld aan banken met een tekort. Op deze geldmarkt gaat enorm veel geld om. Hoeveel waarde-loze hypotheekpakketten zouden andere banken hebben die tot dan toe beoordeeld waren met de hoogste waardering van kredietwaardigheid? Banken die door een gebrek aan onderling vertrouwen elkaar geen geld meer durven te lenen, hebben ook veel minder mogelijkheden om geld uit te lenen aan bedrijven. Dat zorgde voor het stagneren van economische activiteit.¹ Vertrouwen en kredietwaardigheid zijn dus cruciaal in het bankwezen. Wantrouwen is erg besmettelijk gebleken, negatieve effecten slaan veel eerder over op andere banken dan positieve effecten. Toch is het te simpel om te zeggen dat het instorten van de Amerikaanse huizenmarkt de crisis heeft veroorzaakt. Het was *slechts de aanleiding* die de kwetsbaarheid van het systeem aan het licht bracht.

Zeepbel op de Nederlandse woningmarkt

Nederland werd hard geraakt door de financiële crisis. Dat had vooral te maken met de sterke daling van de huizenprijzen als gevolg ervan. Doordat Nederlandse huishoudens erg hoge hypotheekpakketten hebben, bleven veel huishoudens bij verkoop van de woning met een restschuld achter en stonden veel woningen 'onder water', een situatie waarbij de waarde van de woning lager is dan de hoogte van de hypotheek. Het nemen van hoge hypotheekpakketten was in de jaren negentig erg populair geworden. De leenvoorwaarden waren versoepeld

en de deregulering maakte mogelijk dat banken ongeremd financiële producten ontwierpen die nieuwe bronnen van financiering aanboorden.

Het waren niet alleen banken, maar ook overheden en burgers die zich vol enthousiasme op de koopmarkt stortten. De huizenprijzen stegen zo hard, dat banken het aandurften om hypotheekleningen te verstrekken ruim boven de woningwaarde. Na een aantal jaar zou bij de verkoop door de stijging van de prijzen toch wel genoeg overwaarde gerealiseerd kunnen worden om de hypotheek af te lossen. Daarbij ging men er voor het gemak van uit dat de huizenprijzen wel zouden blijven stijgen. De aflossingsvrije hypotheek werd ook bijzonder populair. Het scheelt enorm in de maandlasten om alleen rente te betalen. De hypotheekrenteaftrek zorgde bovendien ook nog voor een flinke korting op de rente, waardoor het helemaal voordelig was om veel te lenen.

Figuur 3 – Consumenteninflatie en huizenprijzen in indexcijfers (1990=100).

Bron: CBS

2 Geld, schuld en waardecreatie

Geldschepping en schulden

In ons financiële stelsel zijn commerciële banken geldscheppende instellingen. Wanneer een bank een lening verstrekt aan een huishouden of bedrijf, wordt er geld gecreëerd dat er eerst niet was.² Als het bedrijf de lening terugbetaalt, wordt het geld weer vernietigd. Door het verstrekken en aflossen van schulden is er

dus steeds sprake van geldschepping en geldvernietiging. Omdat in ons stelsel geld wordt gecreëerd als schuld, betekent een groei van de geldhoeveelheid automatisch een groei van de schulden.³ De balans van een bank maakt dat duidelijk: aan de linkerkant staan de bezittingen van de bank en aan de rechterkant de verplichtingen. De twee zijden van een balans zijn per definitie altijd gelijk.

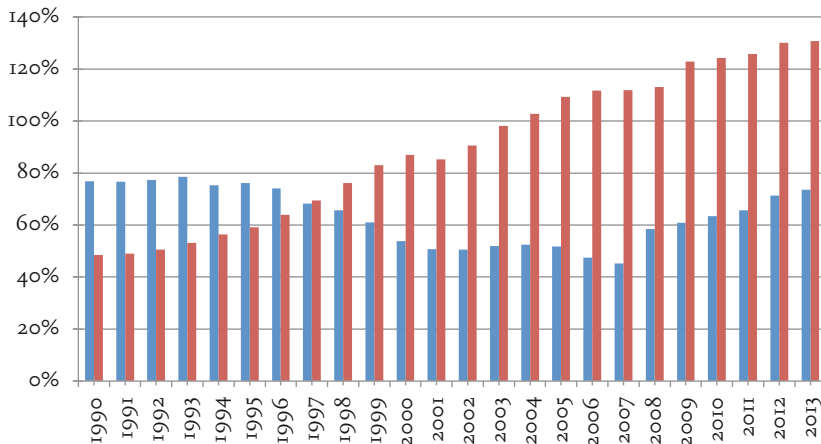
De ECB en geldschepping

Het is een misvatting dat de Europese Centrale Bank (ECB) de geldhoeveelheid direct bepaalt. Geldschepping wordt gedaan door commerciële banken. De ECB kan het proces van geldschepping wel beïnvloeden via de rente. Commerciële banken moeten namelijk reserves aanhouden bij de centrale bank, en over deze reserves moeten ze rente betalen. Als deze rente omhoog gaat, zullen banken ook hogere rentes gaan vragen voor leningen. Als lenen duurder wordt, worden er over het algemeen minder leningen verstrekt en neemt de groei van de geldhoeveelheid af. De invloed van een centrale bank via renteaanpassingen is dus vrij indirect. De centrale bank kan bijvoorbeeld niet bepalen wat een bank met de beschikbare middelen doet en aan wie leningen worden verstrekt. De invloed van de centrale bank op geldschepping is pas direct als er sprake is van monetaire financiering, oftewel als de centrale bank direct geld leent aan overheden. Dat heeft de ECB nog nooit gedaan.⁴

Schulden groeien harder dan de economie

In de laatste decennia is de kredietverlening enorm snel toegenomen, veel sneller dan de economie is gegroeid. In 1992 waren de schulden van huishoudens, bedrijven en de overheid bij elkaar 158 procent van het bbp. De schuld van huishoudens alleen was ongeveer 50 procent van het bbp. Twintig jaar later is de totale schuldenberg toegenomen tot wel 293 procent van het bbp. Verreweg het grootste deel van de stijging wordt veroorzaakt door de schulden van huishoudens – bijna 80 procentpunt van de toename – die groeiden tot bijna 130 procent van het bbp (zie figuur 4). We hebben het dan over een schuldenomvang van huishoudens van ongeveer € 770 miljard euro. Daarvan is het grootste deel toe te wijzen aan hypotheekschulden.⁵ De staatsschuld nam vanaf de jaren negentig tot 2007 juist sterk af in verhouding tot het bbp. De stijging sinds 2007 is vooral veroorzaakt door de kredietcrisis en de gevolgen daarvan. Banken moesten worden gered, werkloosheidsuitgaven gingen omhoog en de economie kromp. Dan is het logisch dat de schuld in verhouding tot de omvang van de economie ook toeneemt.

Als de schulden harder groeien dan de economie zelf, kan dat niet anders betekenen dan dat er veel geld is gebruikt voor het financieren en verhandelen van bestaande activa: huizen en ander vastgoed, aandelen, bedrijfsobligaties en allerlei afgeleide financiële producten. Een krediet dat aan een bedrijf wordt verleend, leidt in normale omstandigheden namelijk niet alleen tot schuld-groei, maar ook tot groei van de inkomsten. Daardoor gaat de schuldgroei min of meer gelijk op met groei van de economie.⁶ Kredietverstrekking is dus op zichzelf niet verkeerd. Integendeel: het maakt economische activiteit mogelijk. Daarom zijn banken ook zo cruciaal voor het functioneren van de economie. De stijging van de hypotheekschuld en de stijgende huizenprijzen die daarmee gepaard gingen, creëerden echter een schijn van welvaart. Als je huis in waarde stijgt denk je rijker te zijn, maar in feite is er geen toename van echte economische activiteit. Je kunt wel overwaarde realiseren, maar de winst van de een betekent dan altijd op enig moment het verlies van de ander. De ander moet namelijk een hogere prijs voor het huis betalen, wordt gedwongen om een hogere hypotheek te nemen, of komt – als de prijzen weer gaan dalen – terecht in een huis dat onder water staat.

Figuur 4 – Staatsschuld (linkerkolom) en schulden van huishoudens (rechterkolom) als percentage van het bbp.

Bron: CBS Statline

Een groeiende hypotheekschuld ten opzichte van de omvang van de economie maakt ons dus extra kwetsbaar voor schokken. Dat is ook gebleken na de financiële crisis. Uit onderzoek blijkt dat de nasleep van financiële crises veel langer duurt dan die van andere economische crises.⁷ Dat komt omdat het

schuldenniveau dusdanig hoog is, dat het jaren duurt voordat die weer op een draaglijk niveau is. In zo'n periode van 'ontschulden' moet namelijk een belangrijk deel van het inkomen opgeofferd worden om de schulden af te lossen. Dat inkomen kan dus niet gebruikt worden om te investeren of om goederen en diensten te kopen, wat het herstel van de economie vertraagt.

3 De instabiliteit van financiële markten

Inherent instabiel

Al lange tijd groeien de private schulden harder dan de economie. Om de financiering van schulden mogelijk te maken, ontstond een markt van allerlei derivaten (afgeleide financiële producten, zoals opties en swaps). Het bundelen en doorverkopen van hypotheeklen is bedoeld om de hypotheeklen te financieren en om de risico's van wanbetaling te spreiden, naar het principe dat je niet al je eieren in één mandje moet leggen. Door de enorme groei van de markt voor derivaten ontstonden ongekende mogelijkheden tot speculatie. In een markt voor aandelen of andere financiële producten waarin de prijzen sterk stijgen is het erg verleidelijk om met geleend geld te gaan beleggen. Een belegging wordt toch vanzelf meer waard, terwijl een lening door inflatie eigenlijk alleen maar kleiner wordt. Zo ontstond een spel dat wel moest eindigen in een crash. De financiële markten kregen een dynamiek die nog maar weinig te maken had met de onderliggende waarde van de producten.

Financiële markten – zoals vastgoedmarkten – werken niet vanzelfsprekend evenwichtsherstellend, maar zijn juist inherent instabiel.⁸ De econoom Hyman Minsky heeft dit uitgewerkt in een theorie over de verschillende fasen die een economie doormaakt. Deze fasen worden hieronder kort beschreven:

- 1 Allereerst de fase kort na een recessie. Banken en bedrijven zijn extra voorzichtig en men vindt het belangrijk dat schulden afgelost worden. De rente is in zo'n periode laag.
- 2 Als het na verloop van tijd goed blijkt te gaan met de economie en het rendement op investeringen hoger is dan de rente, wordt het interessant om meer te gaan lenen. De rente wordt betaald uit winsten, maar met aflossen wordt gewacht, omdat men verwacht dat te kunnen doen door waardestijging (bijvoorbeeld van aandelen of vastgoed). Er heerst een positief sentiment. In deze tweede fase neemt de schuld toe, en groeit de financiële economie harder dan de reële economie. Deze fase van groei en winstmogelijkheden lokt risicovol gedrag uit.
- 3 In de derde fase zijn er zelfs deelnemers die het betalen van rente voor zich uit schuiven en financieren met nieuwe schulden, nog steeds door het perspectief op waardestijgingen. De derde fase is echter heel gevoelig

voor schokken. Bij een kleine schok kunnen veel deelnemers namelijk niet meer aan hun verplichtingen voldoen, vanwege de hoge schulden. Zo'n schok kan dus een kettingreactie veroorzaken waardoor de markten in een sterke recessie komen. Bedrijven gaan failliet, prijzen dalen, banken willen geen leningen meer verstrekken en de economie belandt in een recessie. En zo begint de cyclus opnieuw.⁹

Minsky schreef dit in de jaren zeventig en tachtig, maar zijn theorie is verrassend actueel en geeft een vrij adequate beschrijving van wat er met de huizenprijzen en hypotheekleningen gebeurde: van de *boom* in de jaren negentig, het enthousiasme over stijgende prijzen, de riant aflossingsvrije hypotheekleningen boven de koopwaarde, de schok die kwam vanuit de VS (ook van de woningmarkt), de financiële crisis die erop volgde, de recessie, de dalende prijzen, tot en met de huidige lage rentes en risicomijdende banken.

Irrationeel gedrag en de economische cyclus

Een belangrijk onderdeel van de theorie van Minsky is dat hij niet uitgaat van rationeel handelende mensen, maar juist van mensen die zich laten leiden door positieve en negatieve marksentimenten, die kuddegedrag vertonen en die kortzichtig zijn. Dat gedrag is geen uitzondering, maar regel. In de praktijk leidt bijvoorbeeld een stijging van de huizenprijs niet – zoals je zou verwachten – tot een daling in de vraag, maar juist tot een stijging. Mensen gaan er namelijk al snel vanuit dat de prijsstijging zich zal doorzetten en hopen wellicht op termijn overwaarde te kunnen realiseren. In de media staan stijgende huizenprijzen praktisch altijd gelijk aan het feit dat het 'goed' gaat met de woningmarkt. Ook op effectenmarkten waar aandelen, obligaties en hypotheekleningen worden verhandeld, trekken stijgende prijzen juist kopers aan. Op een aandeel waarvan de koers stijgt kan namelijk koerswinst behaald worden. Dat duurt totdat de hoeveelheid schuld waarmee we zijn opgezaaid zodanig op ons drukt dat we zoveel rente moeten betalen dat ons inkomen eronder gaat leiden. Ergo, de reële economie ondervindt hinder van de zeepbel in de financiële markten. Juist omdat de prijzen tot in de hemel lijken te stijgen, worden er gedurende de *boom* – de opwaartse beweging van de economie – risico's genomen die met gezond verstand alleen maar absurd genoemd kunnen worden. Dat ontdekken we meestal pas weer tijdens de *bust*, als de economie in een recessie belandt. Maar de mogelijkheden om geld met geld te 'maken' zijn tijdens de opgaande conjunctuur onweerstaanbaar en lokken risicozoekend gedrag uit. Dat geldt net zo goed voor gewone huishoudens met een hypotheek als voor bankiers en beurshandelaars.

Banken beoordelen de kredietwaardigheid van mensen die willen lenen. Ze hebben dus veel invloed op het soort projecten waarin wordt geïnvesteerd. Het

huidige systeem van geldschepping door commerciële banken versterkt de *boom* en de *bust*. Als het goed gaat met de economie, worden risico's lager ingeschat, zijn de rentes over het algemeen lager en worden kredieten laagdrempelig verstrekt. Dat versterkt de opgaande trend en creëert daarmee de voedingsbodem voor een recessie door de vorming van zeepbellen. De vastgoedtak van SNS Reaal investeerde bijvoorbeeld miljoenen in Spaanse vastgoedprojecten zonder ook maar een keer te gaan kijken en zonder dat de investeerder zelf geld hoefde mee te brengen. Tijdens een recessie zijn banken juist weer conservatief, worden de risico's hoog ingeschat en kunnen zelfs ondernemers met goede projecten moeilijk aan financiering komen. Het huidige systeem werkt dus procyclisch. Dat wil zeggen dat de economische cyclus van recessie tot groei versterkt wordt door het financiële systeem.

4 Nieuwe regelgeving sinds de crisis

Kapitaaleisen en bankenunie

Een veelbesproken probleem is dat banken de kosten van de risico's die ze nemen kunnen afwentelen op de maatschappij. Veel banken zijn *too big to fail*. Het balanstotaal van een bank als ING was in 2014 bijna 1000 miljard euro, ruim 150 procent van het bruto binnenlands product.¹⁰ Daarmee is ING een systeembank: een bank die het hele financiële systeem in gevaar brengt in het geval van faillissement. Banken van dit formaat mogen niet failliet gaan, omdat daardoor het hele financiële stelsel in gevaar kan komen. Daardoor hebben ze de impliciete garantie dat de overheid altijd zal inspringen als ze in financiële problemen komen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de kapitaalbuffers (het eigen vermogen van banken waarmee ze zelf klappen van verliezen kunnen opvangen) uitzonderlijk laag zijn. In het begin van de twintigste eeuw hadden de meeste banken een eigen vermogen van rond de 25 procent. Bij 'gewone' bedrijven is het eigen vermogen vaak wel 30 procent.¹¹ Banken hadden tot voor de crisis slechts 2 tot 3 procent eigen vermogen. Bij een verlies van 2 tot 3 procent van het balanstotaal, is een bank dus eigenlijk al failliet. Je kunt het vergelijken met het kopen van een huis waarbij je 3 procent van de waarde van het huis aan eigen geld meeneemt. Als het huis dan meer dan 3 procent in waarde daalt, is er bij verkoop direct sprake van een restschuld. Om ervoor te zorgen dat banken beter bestand zijn tegen verliezen, zijn de kapitaaleisen strenger geworden. In Nederland moeten banken verplicht 4 procent eigen vermogen aanhouden (ten opzichte van de Europese eis van 3 procent). Daarnaast zijn er strengere kapitaaleisen voor activa met hogere risico's.

Naast het aanscherpen van de kapitaaleisen, wordt er op Europees niveau gewerkt aan een bankenunie. Deze bankenunie moet zorgen voor een Europese

pot met geld voor het redden van banken en een Europees afwikkelmechanisme in het geval van faillissement. Een belangrijk onderdeel van dit afwikkelmechanisme is dat schuldeisers en grote spaarders van een bank eerst zelf moeten bloeden (een zogenaamde *bail-in*) voordat er sprake zal zijn van redding door de overheid of door geld uit de pot van de bankenunie (een *bail-out*).

Overige maatregelen

In Nederland zijn de bonussen ingeperkt tot maximaal twintig procent van het salaris. Dat kan de perverse prikkels verkleinen, maar het lijkt erop dat het tot nu toe vooral heeft geleid tot hogere vaste salarissen. De eisen voor het verkrijgen van hypotheekleningen zijn aangescherpt: er mag minder geleend worden ten opzichte van de woningwaarde en ten opzichte van het inkomen. Verder is er vooral ingezet op meer en beter toezicht. De Europese Centrale Bank heeft een veel grotere rol gekregen in het toezicht en er is ook meer aandacht voor systeemtoezicht als aanvulling op het toezicht op individuele banken. Om de economie en de kredietverlening te stimuleren is de Europese Centrale Bank (ECB) begonnen met een massaal opkoopprogramma van staatsobligaties. Dit heeft gezorgd voor een daling van de rente van staatsobligaties en voor een lagere waarde van de euro, waardoor de export een impuls heeft gekregen.

Hoofdstuk 4

Hoog welvaartsniveau, haperende groei

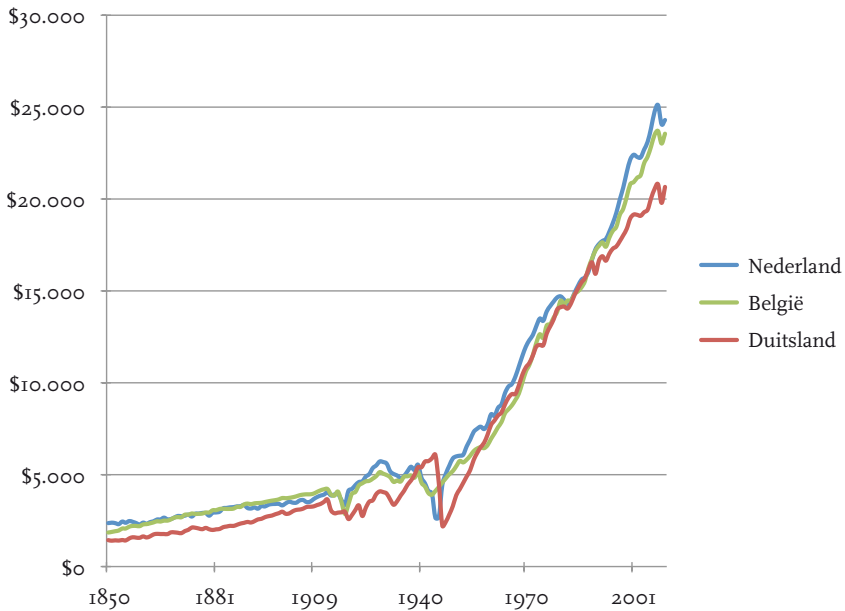
Hoe staat het er met de Nederlandse economie voor in termen van groei? In historisch perspectief is er momenteel sprake van ongekende welvaart. Na de industriële revolutie is groei constant aanwezig geweest, met technologische vernieuwing als belangrijkste drijfveer. De explosieve groei wordt in dit hoofdstuk eerst besproken, maar ook de groeivertraging waarvan sinds de crisis sprake is (1). De meeste aandacht gaat in dit hoofdstuk uit naar factoren die een remmende werking hebben op de economische groei. (2). Sommige oorzaken van de stagnatie zijn structureel en waarschijnlijk onomkeerbaar (zoals de beperkte bevolkingsgroei), andere oorzaken niet (zoals de lage investeringen). Tot slot wordt ingegaan op het groeiperspectief van Nederland (3). De groei zal ongetwijfeld lager liggen dan het gemiddelde van de tweede helft van de twintigste eeuw.

1 Economische groei in Nederland

Economische groei in historisch perspectief

Sinds de Industriële Revolutie is de welvaart enorm toegenomen, vooral door technologische ontwikkelingen – zoals de stoommachine, de verbrandingsmotor en digitale technologie – die de productie goedkoper en sneller maakten. De efficiëntere productiemethoden werden door de toenemende marktwerking steeds sterker verspreid.

Vanaf 1850 groeit het bbp gestaag, maar minder dan een procent per jaar. In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog explodeert de economische groei en worden groeicijfers van bijna 4 procent per jaar bereikt. Sinds de eerste oliecrisis van 1973 is de groei minder explosief met een gemiddelde groei van een kleine 2 procent per jaar. De econoom Angus Maddison heeft er zijn levenswerk van gemaakt om de historische ontwikkeling van economische groei in kaart te brengen. Figuur 5 is samengesteld met gegevens van het Maddison-project. Het geeft de economische groei weer per hoofd van de bevolking van Nederland, België en Duitsland van 1850 tot 2010.

Figuur 5 – Bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking in dollars (1990).

Bron: www.ggd.net/maddison

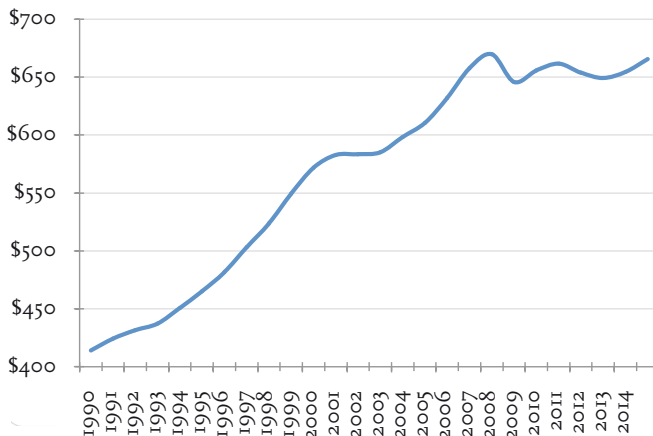
De markteconomie en technologische ontwikkelingen hebben een ongekende, moeilijk te overschatten welvaart gebracht. Met een eenvoudige handbeweging staan liters gezond en helder water vrijelijk tot onze beschikking. We drinken er niet alleen van, we douchen er zelfs onder. Dat vinden we heel normaal, terwijl sommige mensen in Afrika de halve dag bezig zijn met water halen. Deze welvaart is voor ons zo ontzettend vanzelfsprekend geworden dat we het niet meer als bijzonder ervaren. We bevinden ons nochtans in een unieke historische situatie. Vroeger moest hard worden gewerkt voor het verwarmen van een kamer: hout zoeken, hakken, stoken. Nu zet je simpelweg de cv een graadje hoger. Voordat je tweehonderd jaar geleden besloot om naar de tandarts te gaan om je kies te laten trekken, had je al heel wat pijn te verdragen gehad. De tandarts is nog steeds niet leuk, maar echt pijn lijden hoeven we er niet meer. Vroeger was glas een teken van rijkdom (er is zelfs een tijd geweest waar belasting werd berekend op basis van het oppervlak aan ramen) en was men blij als er ook goed doorheen gekeken kon worden. Nu heeft bijna iedereen dubbel glas, sommigen zelfs driedubbel. Rijkdom was er in vroeger tijden wel, maar comfort in zeer beperkte mate. Onze banken, bedden, pannen

Coöperatief kapitalisme

en toiletten overtreffen in comfort en gebruiksgemak met gemak de middel-eeuwse equivalenten die werden gebruikt door de graven en hertogen. Door massaproductie staan deze producten ook aan mensen met een laag inkomen ter beschikking.

Stagnatie van de groei

We bevinden ons dus in een tijd van historisch ongekende welvaart. Sinds 2007 is de economische groei echter min of meer gestagneerd. De forse krimp in 2009 en de zogeheten *double-dip* van 2012 en 2013 zorgden ervoor dat pas in 2015 het niveau van 2007 werd bereikt (zie figuur 6). Dat betekent dat er in die jaren een gemiddelde groei van nul is geweest. De economie is aan jaarlijkse groei zo gewend geraakt, dat deze stagnatie moeilijk te verteren is (terwijl stagnatie het grootste deel van de menselijke geschiedenis vrij normaal is geweest). Hoewel de totale welvaart van 2007 tot 2015 min of meer gelijk is gebleven, bevinden we ons dus nog steeds op een historisch hoogtepunt.

Figuur 6 – Bruto binnenlands product in miljarden euro's (prijzen 2014).

Bron: CPB/CBS

Bruto binnenlands product

Meestal wordt economische groei aangeduid met een percentage. De economische groei van 2014 was bijvoorbeeld 0,8 procent. Maar wat betekent dat eigenlijk? Het betekent in ieder geval dat er in 2014 iets met 0,8 procent is gegroeid ten opzichte van 2013, namelijk het bruto binnenlands product, ofwel bbp. Het bbp is een financiële maatstaf voor alles wat we in Nederland met elkaar produceren. Het bbp kan op verschillende manieren berekend worden. Allereerst door de toegevoegde waarde van alle goederen en diensten uit een bepaald jaar bij elkaar op te tellen. Een bedrijf dat grondstoffen inkoopt en daar een bepaald product van maakt, voegt waarde toe. De toegevoegde waarde is grofweg het verschil tussen de verkoopprijs en de gemaakte kosten. Dus ook een bedrijf dat goederen uit het buitenland importeert en ook weer exporteert, voegt in Nederland waarde toe. De marge (het verschil tussen inkoopprijs en verkoopprijs) is toegevoegde waarde en wordt bij het bbp opgeteld. Het bbp kun je ook berekenen door alle inkomens bij elkaar op te tellen: winst, rente, dividend, loon. Toegevoegde waarde komt namelijk ten goede aan verschillende partijen: de verschaffers van vermogen krijgen rente, aandeelhouders dividend, werknemers loon en ondernemers winst. De derde manier is om alle bestedingen van consumenten, bedrijven en overheid bij elkaar op te tellen. Ook het exportoverschot (importoverschot) moet erbij worden opgeteld (ervan worden afgetrokken). Exporten zijn namelijk de bestedingen van het buitenland in Nederland. Al deze drie manieren om het bbp te berekenen leiden tot hetzelfde resultaat.¹ Het bbp is dus een erg handige maatstaf om de economische activiteit van een economie te meten en terug te brengen tot één enkel cijfer.²

2 Oorzaken van (de) groeivertraging

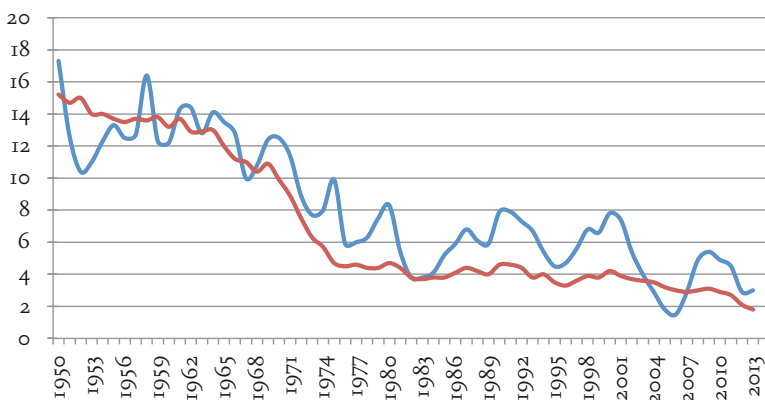
De stagnatie sinds 2007 heeft vooral te maken met de nasleep van de financiële crisis. De vraag is echter of er slechts sprake is van een tijdelijke terugval of dat we moeten rekenen op structureel lagere groeicijfers dan voor de crisis. Er zijn belangrijke dieperliggende factoren die ervoor zorgen dat de economische groei in de toekomst minder hoog zal zijn. In deze paragraaf worden die factoren op een rij gezet.

¹ *Demografie: afnemende bevolkingsgroei*

Groei van de bevolking vormt een van de belangrijkste verklaringen voor eco-

nomische groei. Hoe meer inwoners een land heeft, hoe meer arbeidskracht er is en hoe meer monden er gevoed moeten worden. De bevolkingsgroei neemt in Nederland sterk af (zie figuur 7). In de jaren vijftig was er een groei van bijna 1,5 procent per jaar. Een deel van de hoge groeicijfers in die tijd is dus terug te leiden op demografische factoren.

Op dit moment groeit de bevolking slechts met zo'n 0,3 procent per jaar. De bevolkingsgroei op basis van het geboorteoverschot (dus zonder immigratie en emigratie) ligt met een kleine 0,2 procent nog lager. Er zijn al veel gebieden in Nederland die met een krimpende bevolking te maken hebben. Dat is onvermijdelijk in een land waarin de bevolking als geheel nauwelijks meer toeneemt. Die lagere bevolkingsgroei zorgt dus ook voor lagere economische groeiperspectieven.

Figuur 7 – Jaarlijkse bevolkingsgroei per 1000 inwoners (blauwe lijn) en geboorteoverschot (oranje lijn).

Bron: CBS/Statline

Voor de economie is niet alleen de totale bevolking, maar vooral de beroepsbevolking (werkenden en werkzoekenden) van belang. Door de vergrijzing neemt de groei van de beroepsbevolking af, terwijl het aantal AOW'ers sterk toeneemt. Over een aantal jaren zijn er per AOW'er veel minder werkenden dan op dit moment. De verhoging van de pensioenleeftijd zet daar echter een rem op en houdt de beroepsbevolking nog redelijk op peil. Naast de vergrijzing speelt de arbeidsparticipatie van vrouwen een belangrijke rol in de groei van de beroepsbevolking. De arbeidsparticipatie van vrouwen steeg in de decennia na de Tweede Wereldoorlog vrij sterk. Momenteel neemt de stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen en het aantal uren dat ze werken niet meer zo sterk toe (dit laatste ondanks het feit dat veel vrouwen in deeltijd werken).³ Ook daarvan zal dus weinig groei te verwachten zijn.

2 *Educatie: afnemende stijging van het opleidingsniveau*

In de tweede helft van de twintigste eeuw vond er een ware massarevolutie in het onderwijs plaats. Het aantal hoger opgeleiden steeg enorm, net als de deelname van vrouwen aan het onderwijs. Het gemiddelde opleidingsniveau stijgt nog steeds, maar de stijging vlakkt wel af. De relatie tussen opleidingsniveau en arbeidsproductiviteit is niet eenduidig, maar de sterke stijging van het gemiddelde opleidingsniveau heeft zonder twijfel gezorgd voor economische groei. Het is de vraag of er op dit moment nog veel productiviteitswinst valt te behalen door educatie. Uiteraard kan het onderwijs altijd beter en is de aansluiting van onderwijs en arbeidsmarkt lang niet altijd optimaal. Die knelpunten zullen echter altijd blijven bestaan. Van een grote massarevolutie in het onderwijs die een sterke impuls kan geven aan de economie zal in de komende jaren geen sprake meer zijn.

3 *Schuldenproblematiek*

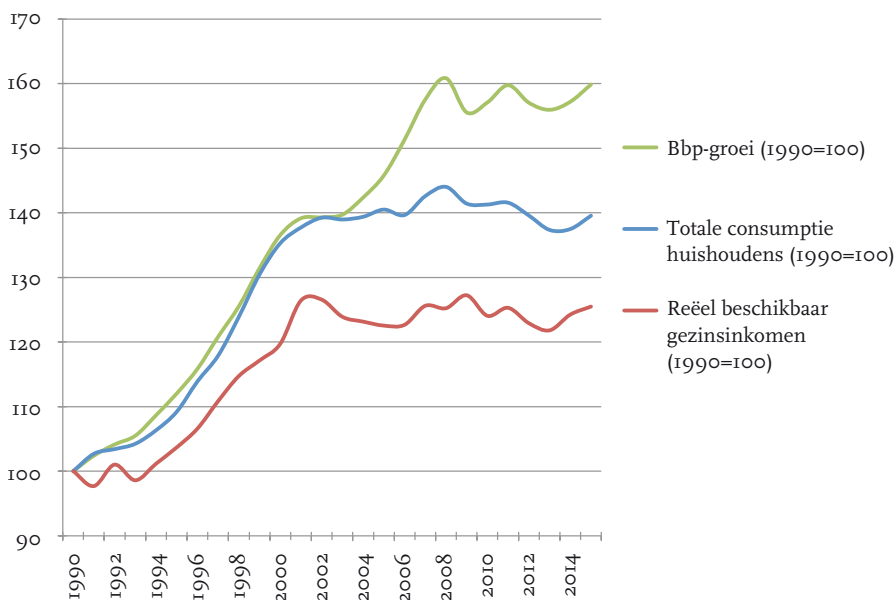
De hierboven genoemde factoren die de groei van de economie remmen (bevolkingsgroei, arbeidsparticipatie en educatie) zijn structurele factoren. Er is ook een factor die niet zozeer structureel is: de grote schulden van met name huishoudens. Wie schulden maakt, grijpt vooruit op de toekomst. In het algemeen is daar niets mis mee (een ondernemer gaat ook vaak risicovolle leningen aan op basis van toekomstige winstverwachtingen), maar veel huishoudens hebben het vanaf de jaren negentig wel erg bont gemaakt met het aangaan van schulden. Het leeuwendeel daarvan bestaat uit hypotheekleningen, zoals behandeld in het vorige hoofdstuk. Om de hypotheekleningen te financieren hebben banken op hun beurt ook enorm veel moeten lenen. Overheden hebben sinds de crisis vooral schulden gemaakt doordat banken gered moesten worden en door een tegenvallende economische groei. Alleen bedrijven hebben hun schulden redelijk op peil weten te houden.

In het vorige hoofdstuk is al aangegeven dat hoge schulden een remmende werking hebben op de economie. Dat komt in de eerste plaats doordat bedrijven, huishoudens en overheden een steeds groter deel van hun inkomen voor rente en aflossing opzij moeten zetten. In de tweede plaats komt dit doordat door hoge improductieve schulden een zeepbel wordt gecreëerd die een keer uit elkaar spat. Zodra dat gebeurt, komen veel huishoudens of bedrijven in de betalingsproblemen. Dat remt de bestedingen en daarmee de economie. De kans op een negatieve spiraal of een langdurige periode van stagnatie neemt toe. Als alle actoren in een economie willen besparen – wat betekent dat overheden gaan bezuinigen, huishoudens hypotheekleningen gaan aflossen en bedrijven hun winsten niet investeren – dan kan het zo zijn dat als gevolg daarvan de schulden alleen maar groter worden. Dit is de zogeheten spaarparadox: besparingen leiden tot minder bestedingen, minder bestedingen tot minder in-

komen, minder inkomen tot minder mogelijkheid tot besparingen en hogere schulden ten opzichte van het inkomen.⁴

4 Achterblijvende lonen

Al lang voordat de economie stagneerde stopte het inkomen van huishoudens met groeien. Als sinds 2000 zien huishoudens hun beschikbare inkomens niet meer stijgen (zie figuur 8). Dat zorgt er voor dat de consumptie van huishoudens al 15 jaar niet is gegroeid. Voor die tijd, in de jaren negentig, groeide de consumptie nog harder dan het inkomen. Dat is mogelijk te verklaren door de vermogenstoename door sterk stijgende huizenprijzen of doordat mensen meer geleend hebben voor consumptieve bestedingen. De figuur maakt duidelijk dat het onjuist is om te stellen dat de consument sinds de crisis weinig vertrouwen heeft en daarom de hand op de knip houdt. Er is simpelweg geen inkomensgroei geweest om consumptieve bestedingen mee te kunnen financieren.

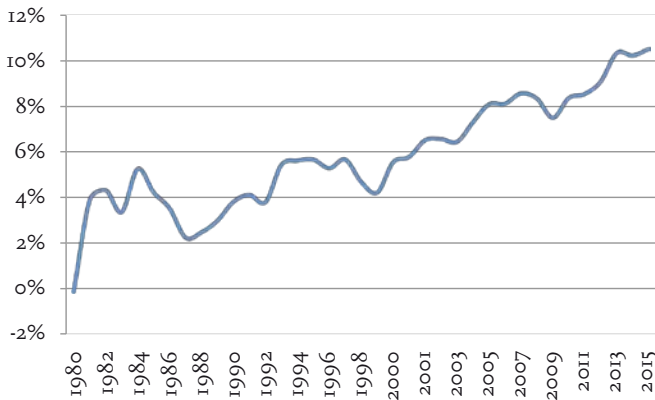
Figuur 8 – Indexcijfers van bbp-groei, consumptie en inkomens van huishoudens.

Bron: CBS/CPB

De vraag is hoe het dan mogelijk is dat de economie als geheel doorgroeide terwijl de inkomens van huishoudens gelijk bleven. Als het bruto nationaal

product ook een optelsom is van alle inkomens, waar blijft dat inkomen dan? De sterkere groei van het bbp in vergelijking met consumptie en inkomens wordt verklaard doordat Nederlandse bedrijven veel meer exporteren dan importeren. De groei van het bbp wordt dus verdiend aan het buitenland. Dat is duidelijk te zien in figuur 9 waarin de netto-export wordt uitgedrukt in een percentage van het bbp. Nederland bewijst zich als een handelsland dat veel meer goederen exporteert dan importeert. Er is een sterk stijgende lijn zichtbaar die voor het grootste deel verklaart waarom het bbp kon blijven groeien terwijl de inkomensgroei stagneerde.

Toch blijft het opmerkelijk, want je zou verwachten dat het geld dat met exporten wordt verdiend wel neerslaat in hogere lonen voor huishoudens of hogere investeringen door bedrijven. Dat blijkt echter niet het geval te zijn. Onder andere heeft dit te maken met de traditie van loonmatiging. Loonmatiging houdt in dat de groei van de lonen beperkt moet blijven met een beroep op het belang van de export voor de Nederlandse economie. Door loonmatiging zijn de prijzen van Nederlandse producten minder hard gestegen dan prijzen van goederen op de wereldmarkt, waardoor de concurrentiepositie is versterkt.⁵

Figuur 9 – Netto-uitvoer (waarde export minus waarde import) in een percentage van het bbp.

Bron: CBS

Leeft Nederland van de export?

Politici gebruiken vaak mantra's als 'Nederland leeft van de export' en 'Nederland verdient zijn geld in het buitenland' om het belang van de export voor de Nederlandse economie aan te tonen en vaak ook om beperkte loonontwikkeling te verdedigen. Is dat wel terecht? Nederland is een land met een groot spaaroverschot. Dat zijn alle landen waarbij de export groter is dan de import.⁶ Op nationaal niveau betekent een spaaroverschot dat er meer geld het land inkomt dan eruit gaat. Het spaaroverschot zit vooral bij bedrijven, die met het geld weer in het buitenland investeren. Door deze investeringen ontstaat er een claim van Nederlandse bedrijven op buitenlandse bezittingen. We worden dus 'rijker'. Het blijkt echter dat gewone burgers daar weinig van terug zien. Bovendien blijkt uit onderzoek dat de buitenlandse vermogenspositie helemaal niet zo sterk toeneemt als het nationale spaaroverschot doet vermoeden. Het is zelfs zo dat er – op lange termijn gezien – grote verliezen geleden worden op buitenlandse investeringen en beleggingen.⁷ Daar word je dus niet rijk van.

Sommige economen vinden dat Nederland wel een loonimpuls zou kunnen gebruiken.⁸ De concurrentiepositie is door loonmatiging namelijk al vrij sterk en de stagnatie van binnenlandse consumptie is ook niet goed voor de economie. De onzekerheid over de consumptie zorgt voor minder vertrouwen bij bedrijven om in Nederland te investeren.

5 Lage bedrijfsinvesteringen

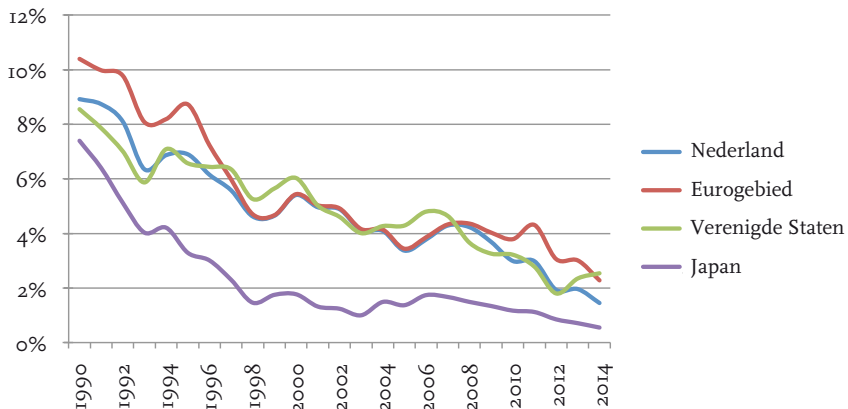
Het bovenstaande kader maakt duidelijk dat veel bedrijven in beperkte mate in Nederland investeren, maar veel van hun winst investeren of beleggen in het buitenland. Dat heeft te maken met globalisering en de verplaatsen van bedrijfsactiviteiten naar opkomende markten. Er is een sterke daling van de investeringen in Nederland. Rond 1990 waren de bedrijfsinvesteringen nog ongeveer 20 procent van het bbp, terwijl dat gedaald is tot een krappe 15 procent op dit moment.⁹ Lage investeringen betekenen dat bedrijven niet veel groeiperspectieven zien. De dalende investeringen kunnen echter ook met het type bedrijven te maken hebben. Bedrijven in de informatietechnologie zoals Apple en Facebook hebben enorm hoge winsten, maar hoeven maar weinig te investeren. Voor nieuwe digitale producten heb je niet vaak grote en dure machines nodig.

De lagere investeringen gaan gepaard met een dalende trend in de groei van de arbeidsproductiviteit per gewerkt uur in Nederland. Dat zou erop kunnen wij-

zen dat er in Nederland in afnemende mate sprake is geweest van ruimte voor innovativiteit en ondernemerschap. Volgens Jaap van Duijn (oud-bestuurder van vermogensbeheerder Robeco en buitengewoon hoogleraar beleggingsleer aan de Universiteit van Amsterdam) heeft de afnemende groeikracht te maken met schaalvergroting in bedrijven en de opkomst van de managerscultuur, die gepaard ging met degradatie van de professional.¹⁰ Schaalvergroting kan tot hogere productiviteit leiden door schaalvoordelen, maar er kunnen ook schaalnadelen ontstaan. Grote bedrijven zijn minder flexibel en kunnen minder ruimte bieden aan werknemers met creatieve ideeën. Ze beginnen meer te lijken op bureaucratieën, grote en logge instituties waar meer managers nodig zijn om alles in goede banen te leiden. Managers zijn vooral ‘beheerders’ of zelfs ‘beheersers’ volgens Van Duijn, maar geen ondernemers. Ze zorgen dus ook niet voor innovatie.

6 Lage rente

Een ander opmerkelijk fenomeen van de afgelopen decennia is de sterk dalende rente. Hypotheekrenteaftrek, spaarrentes en staatsobligaties: allemaal laten ze een sterk dalend verloop zien. Deze dalende trend beperkt zich niet tot Nederland en de Eurozone en startte bovendien al lang voor de financiële crisis. Figuur 10 laat zien dat overheden vergeleken met de jaren negentig op dit moment enorm goedkoop geld kunnen lenen. De rentes voor Nederlandse tienjarige staatsobligaties bereikten op 17 april 2015 een dieptepunt met een extreem lage rente van 0,15 procent.¹¹

Figuur 10 – Rente op tienjarige staatsobligaties.

Bron: DNB

Wat heeft die dalende rente voor effect op economische groei? Als de rente omlaag gaat, is te verwachten dat lenen aantrekkelijker wordt en sparen minder aantrekkelijk. Dat kan een stimulans betekenen voor de economie: door dalende rentes wordt er minder gespaard en meer besteed of geïnvesteerd. Maar ondanks de lage rentes zijn de besparingen in Nederland en de Eurozone hoog (iedereen wil schulden aflossen) en de investeringen laag. De rente kan echter niet lager dan nul. Economen noemen dat de *Zero Lower Bound*. Het voeren van monetair beleid door de ECB door de rente te verlagen is dan niet effectief meer. Je kunt je geld dan beter in een oude sok stoppen. Volgens de bekende Amerikaanse econoom Lawrence Summers zorgt de lage rente in combinatie met lage investeringen en hoge besparingen voor het gevaar van langdurige stagnatie. Tenzij overheden grote investeringsprogramma's oppakken en de vraag stimuleren, komt Europa volgens Summers in een Japans scenario terecht met decennialange lage groei, hoge schulden en hoge werkloosheid.¹²

3 Het groeiperspectief van Nederland

Het groeipotentieel van de Nederlandse economie ligt momenteel lager dan in de jaren negentig. Bij het berekenen van de potentiële groei moet vooral gekeken worden structurele factoren, en moeten de factoren die de groei tijdelijk beïnvloeden zoveel mogelijk buiten beschouwing worden gelaten. De twee belangrijkste factoren die de potentiële groei bepalen zijn de arbeidsproductiviteit en de werkgelegenheid, waarvan de laatste vooral wordt bepaald door het arbeidsaanbod.

Het Centraal Planbureau heeft een aantal scenario's geschreven van het economisch herstel van 2016-2023. In het scenario 'uitgesteld herstel' is de potentiële groei 0,75 procent, in het scenario 'gematigd herstel' 1 procent en in het scenario 'aantrekkelijk herstel' 2 procent.¹³ De potentiële groei ligt dus sowieso een stuk lager dan de ruim 3 procent van de jaren negentig.¹⁴ Dat heeft vooral te maken met een lage groei van het arbeidsaanbod. Daardoor wordt de economische groei de komende jaren meer afhankelijk van de productiviteitsgroei. De manier waarop productiviteitsgroei tot stand komt is echter heel complex en valt niet eenvoudig te sturen. De productiviteit wordt door veel verschillende factoren bepaald, die ook weer sterk met elkaar samenhangen: technologische ontwikkelingen en innovaties, de hoogte van bedrijfsinvesteringen, het opleidingsniveau van de beroepsbevolking, enzovoorts.

Economen verschillen sterk van mening over de vraag of de groei van de productiviteit in de komende jaren lager zal zijn dan in het verleden of niet. Sommige economen stellen dat er sprake is van grote welvaartsgroei (en ook productiviteitsgroei) die niet goed zichtbaar wordt in het bbp. Vroeger moesten mensen bijvoorbeeld cd's kopen om muziek te kunnen luisteren, terwijl

mensen nu gratis muziek kunnen luisteren via Spotify. De muziekindustrie draagt door deze ontwikkeling minder bij aan het bbp, terwijl er juist meer muziek wordt geluisterd. Dit fenomeen geldt voor veel digitale producten. De marginale kosten ervan (de kosten die moeten worden gemaakt om één extra product te maken) zijn verwaarloosbaar. En wat zal het voor gevolg hebben voor de economie als iedereen online een ontwerp van een willekeurig product kan downloaden en met zijn 3D-printer thuis kan printen?

Deel II

Bouwstenen van coöperatief kapitalisme

De kracht en beperkingen van de markt

Dit hoofdstuk gaat over het eigene van het marktdomein. Het marktdomein bestaat binnen een maatschappij met een veelheid van instituties en verbanden. In de verschillende maatschappelijke domeinen staan verschillende waarden en verschillende handelwijzen centraal (1). Er zal worden ingegaan op de marktlogica, oftewel het typerende van de manier van handelen in het marktdomein (2). De marktlogica is erg krachtig: het zet mensen aan tot samenwerking en het zorgt ervoor dat er op een efficiënte manier wordt geproduceerd. De markt heeft echter ook beperkingen. Economen hebben veel studie gemaakt van de verschillende vormen van marktfalen. De bekendste vormen van marktfalen komen in dit hoofdstuk aan de orde (3). Als laatste worden de beperkingen van de marktlogica buiten het domein van de markt besproken (4).

I Een plurale maatschappij

De maatschappij bestaat uit een veelheid van instituties: gezinnen, scholen, verenigingen, bedrijven, kerken, ziekenhuizen, rechtbanken, overheden en nog veel meer. Iedere persoon beweegt zich binnen verschillende instituties. Al deze instituties hebben een eigen rol, bestemming of functie in de maatschappij. Het is van belang om oog te hebben voor deze maatschappelijke diversiteit. Iedere institutie heeft zijn eigen kracht en zijn eigen rol, maar ook zijn beperkingen. De maatschappij kan vergeleken worden met een symfonieorkest. Als alle instrumenten hun eigen partij spelen, klinkt het als een mooi geheel. Ieder instrument heeft zijn eigen bijdrage in het geheel. Het zou echter fout gaan als de viool probeert de partij van de fagot over te nemen. Het is natuurlijk geen kritiek op de viool dat je er geen fagot mee kunt spelen, maar het geeft slechts de beperking van de viool aan. Dit geldt ook voor maatschappelijke domeinen. De overheid kan heel veel betekenen, maar heeft haar eigen beperkingen. De overheid is geen markt en moet zich ook niet gedragen als een bedrijf, want dan gaat er iets fout. De maatschappij als geheel vaart er wel bij als iedere institutie zich richt op zijn kerntaak.

De visie op de maatschappij als een pluriform geheel van domeinen is onder andere uitgewerkt door Abraham Kuyper (1837-1920), met name in zijn idee van

‘sovereiniteit in eigen kring’. Hoewel bij ‘kringen’ vaak ten onrechte gedacht wordt aan groepen in de samenleving, bedoelde Abraham Kuypers er maatschappelijke domeinen mee. Niet zonder reden hield hij zijn rede over sovereigniteit in eigen kring bij de oprichting van de Vrije Universiteit: de VU moest een universiteit zijn die niet onder de staat of de kerk stond, maar onafhankelijk was.

De filosoof Herman Dooyeweerd (1894-1977) heeft dit principe verder uitgewerkt.¹ Volgens Dooyeweerd bestaat de werkelijkheid uit een veelheid van aspecten die allemaal hun eigen aard en betekenis hebben. Deze veelheid van aspecten gaat terug op de rijkdom en verscheidenheid van de schepping. Met behulp van zijn ‘aspectenleer’ kun je maatschappelijke domeinen analyseren. Ieder domein heeft een eigen normatieve structuur.

Dooyeweerd’s filosofie helpt om de vraag te beantwoorden wat de aard en reikwijdte is van de staat, van de markt en andere domeinen en hoe deze zich tot elkaar verhouden. In deze filosofie is het belangrijk dat ieder domein zijn eigen relatieve autonomie heeft.² De markt moet niet gedomineerd worden door de staat en het onderwijs niet door de markt. De eigen normatieve aard van het domein moet namelijk tot zijn recht kunnen komen, en dat kan alleen bij relatieve autonomie. Relatief, omdat er altijd sprake is van overlap tussen domeinen. De overheid speelt een bepaalde rol in de markt en de markt speelt een rol bij het onderwijs. Het gaat er echter om dat deze overlap niet zodanig wordt dat de kerntaak van het betreffende domein in gevaar komt.

2 De marktlogica

In ieder maatschappelijk domein staat een bepaalde handelingslogica centraal. Met handelingslogica wordt een bepaalde wijze van handelen bedoeld.³ De markt is het domein waar de marktlogica leidend is. Deze logica wordt ook wel aangeduid als de logica van de ruil.⁴ Er wordt een directe en gelijkwaardige tegenprestatie verwacht in economische verhoudingen. Als je iets koopt, betaal je daar een prijs voor. Als je werkt, ontvang je daar loon voor. Goederen die in het domein van de markt geproduceerd worden, worden uitgewisseld op basis van vraag en aanbod en prijsvorming.

De logica van de ruil kan worden onderscheiden van de bestuurlijke logica en de sociale logica. De bestuurlijke logica is typerend voor de overheid en bureaucratische organisaties. Daarin wordt vooral gehandeld op basis van formele regels en procedures. De sociale logica is juist meer gebaseerd op samenwerking en wederkerigheid: ik doe iets voor jou en jij doet iets voor mij. Hoewel wederkerigheid die beide kanten impliceert, wordt er geen directe tegenprestatie verwacht. Denk aan klussen bij vrienden: jij doet iets voor je vrienden, maar je rekent niet direct af, hoewel je kunt verwachten dat je vrienden jou ook helpen als het nodig is.

De sociale logica en de bestuurlijke logica spelen allebei een belangrijke rol in het marktdomein. Dat zal in de volgende paragraaf (over coöperatie) en in het volgende hoofdstuk (de rol van sociaal overleg en de overheid) verder worden uitgewerkt. Ook speelt de marktlogica een rol buiten het marktdomein. Toch is de logica van de ruil het meest typerend voor het marktdomein.

Dat goederen in de markt uitgewisseld worden door middel van ruil en prijsvorming, betekent dat we te maken hebben met een bepaald soort goederen. Het gaat hier om economische goederen, goederen die we kunnen kopen en verkopen. Naast economische goederen zijn er ook collectieve en gemeenschappelijke goederen zoals veiligheid, zorg, vriendschap of solidariteit.⁵ Iets als vriendschap kun je niet kopen of verkopen, en is daarom geen economische goed.

In het Engels komt het onderscheid tussen goederen in het algemeen en economische goederen mooi uit: *goods* en *commodities*. Een *commodity* is een economisch goed. Het kan het beste vertaald worden met handelswaar. Goederen die we terecht als handelswaar beschouwen, zijn dus typerend voor het marktdomein. Met deze laatste zin wordt direct een restrictie aangegeven. Blijkbaar kunnen we goederen ook onterecht als handelswaar beschouwen. Daarop zal worden ingegaan als de beperkingen van de markt worden besproken. Maar allereerst besteden we aandacht aan de kracht ervan.

3 De kracht van de markt

Een markteconomie past bij het christelijk-sociaal gedachtegoed

In een toespraak tot zijn werknemers heeft David Packard (de 'P' van HP) eens het volgende gezegd:

Ik denk dat veel mensen onterecht veronderstellen dat een bedrijf bestaat om winst te maken. Hoewel dat een belangrijk onderdeel van een bedrijf is, moeten we dieper gaan om de echte reden van ons bestaan te vinden. Als we dit onderzoeken, komen we tot de onvermijdelijke conclusie dat een groep mensen die samenkomt in de vorm van een institutie (dat wij een bedrijf noemen) als doel heeft om met elkaar iets te kunnen bereiken wat hen afzonderlijk nooit was gelukt. Het stelt ze in staat iets waardevols te doen, ze leveren een bijdrage aan de maatschappij.⁶

In deze prachtige quote beschrijft David Packard het kernprincipe van economisch handelen: om waarde te kunnen toevoegen hebben we elkaar nodig. Specialisatie, arbeidsdeling en efficiëntie, het zijn allemaal klassieke economische begrippen die samenwerking impliceren. Economie is dus per definitie iets relationeels. Dat is niet verwonderlijk, omdat mensen zelf relationele wezens zijn. In tal van teksten uit verschillende denkrichtingen binnen de christelijke traditie komt dit uitgangspunt naar voren. De Britse christelijke

denktank Jubilee Centre beschouwt relationeel denken zelfs als het onderscheidende element van het hele christelijk-sociale denken.⁷ Als het gaat om het relationele van economische verhoudingen wordt ook vaak verwezen naar Calvijn die de markt beschouwde als '*une signe de la grace de Dieu*' (een teken van Gods genade).⁸ Door hun verschillen zijn mensen namelijk op elkaar aangewezen, en dat komt tot uiting in de uitwisseling van goederen op de markt. De wederzijdse belangen van verschillende partijen komen bij elkaar in een transactie.

In deze zin past een markteconomie goed bij de christelijk-sociale traditie. In een markteconomie kunnen mensen zichzelf ontwikkelen, zich organiseren in het bedrijf (denk aan de uitspraak van David Packard) en zo waarde toevoegen. Vanuit christelijk-sociaal denken wordt het kapitalisme als zodanig niet veroordeeld. In het kapitalisme zijn de productiemiddelen niet in handen van de overheid, maar in privaat bezit.⁹ We noemen de markt niet voor niets de vrije markt. Er worden namelijk geen beslissingen van bovenaf genomen over hoeveel schoenen er dit jaar worden geproduceerd. Dat komt tot stand door marktwerking. Marktwerking bestaat bij de gratie van verschil: verschil in talenten, interesses en behoeften. Daardoor kunnen mensen een beroep uitoefenen wat ze leuk vinden en de producten kopen die ze graag willen hebben. Door alle verschillen zijn mensen heel sterk op elkaar aangewezen en kunnen ze zich ontplooiën door een vak te kiezen waar ze goed in zijn. De markt geeft uiting aan het feit dat we van elkaar afhankelijk zijn, maar ook dat iedereen een bijdrage kan leveren aan het geheel. Het gaat er uiteraard wel om hoe je de markteconomie vervolgens inricht.¹⁰

De kracht van concurrentie

Een ondernemer werkt veel met anderen samen, maar hij moet ook tegen een stootje kunnen. Concurrentie hoort er ook bij in de markt. Een ondernemer wil uiteraard wel winst maken en zal dus niet in zee gaan met een partij die een te hoge prijs vraagt voor zijn product. Producenten die zich op dezelfde markt bevinden, kunnen elkaar het leven soms flink zuur maken. Opereren op de markt is risicovol. Dat geldt in het bijzonder voor ondernemers die een groot deel van hun eigen vermogen gebruiken voor hun bedrijf. Wie veel inzet, kan ook veel verliezen. Dat geeft spanning en uitdaging en het zorgt ook voor een flinke druk om te presteren. Eigenschappen die door de markt worden bevorderd zijn een vooruitziende blik, ondernemerschap, redelijkheid, voorzichtigheid en goede omgang met anderen.¹¹

Aan de andere kant kun je ook zeggen dat marktwerking een aantal donkere kanten van de mens tegengaat. In zijn reactie op de Groenlezing over crisistijd van Bob Goudzwaard stelt Peter Mulder:

De tucht van de markt dwingt de egoïstische mens tot dienstbaarheid aan de medemens, het dwingt de destructieve mens tot efficiënte omgang met schaarse natuurlijke bronnen, het dwingt hardleerse mensen om het de volgende keer beter te doen, en het dwingt luie mensen om hun van God gegeven talenten te ontplooiën en hun eigen brood te verdienen.¹²

Concurrentie is een krachtig mechanisme: als het op een gezonde manier gebeurt (en er geen sprake is van machtsmisbruik of misleiding van consumenten) worden bedrijven gedwongen om kwalitatief hoogwaardige producten tegen een lage prijs aan te bieden. Dat komt uiteindelijk ten goede aan de consument. Bovendien worden eigenschappen zoals creativiteit en ondernemingszin beloond. Natuurlijk kan concurrentie er ook toe leiden dat een bedrijf failliet gaat, omdat het niet meer mee kan. Dat is natuurlijk niet leuk voor een ondernemer en voor zijn werknemers, maar het is iets wat erbij hoort in de markt. Bedrijven komen en bedrijven gaan. De markt is bij uitstek een domein van risico.

4 Marktfalen

Markten hebben beperkingen. Er is door economen veel nagedacht over verschillende vormen van marktfalen. De vier meest genoemde vormen van marktfalen zijn:

- 1 het niet kunnen genereren van publieke goederen;
- 2 het geen rekening houden met externe effecten;
- 3 ongelijke toegang tot informatie;
- 4 het ontstaan en het misbruik maken van marktmacht.

Deze vier vormen worden hieronder besproken. In het volgende hoofdstuk wordt besproken op welke manier marktfalen bestreden kan worden.

Ad (1)

Zelfs een perfecte markt kan geen publieke goederen genereren. Het lukt gewoon niet om door vraag en aanbod dijken, een leger of straatlantaarns te financieren. Daar is collectieve actie voor nodig, maar dan moet de logica van de ruil worden aangevuld met de bestuurlijke logica (verplichte belastingheffing en een overheid die het regelt) of de sociale logica (we doen het met elkaar).

Ad (2)

De tweede beperking is het bestaan van externe effecten. Een extern effect is een effect van een product of handeling op een derde partij, waarvan de kosten

of baten niet worden meegenomen in de afweging. In de perfect werkende markt wordt namelijk alleen gelet op de prijzen. Maar niet alles wat er toe doet wordt in de prijs verwerkt, zoals bijvoorbeeld de schade die transport van goederen aanricht aan het milieu. Daar is geen markt voor en het is waarschijnlijk onmogelijk om die te creëren. Milieuschade is dus een negatief extern effect. Er zijn ook positieve externe effecten, zoals bijvoorbeeld bij het doen van wetenschappelijk onderzoek. Wanneer een bedrijf onderzoek doet en een nieuwe belangrijke technologie ontwikkelt, zal deze technologie waarschijnlijk ook op veel andere terreinen toegepast kunnen worden. Een bedrijf zal echter alleen investeren in onderzoek als het wat oplevert. In een perfecte markt zal er daarom te weinig geïnvesteerd worden in onderzoek, omdat bedrijven alleen de baten voor zichzelf meenemen in de afweging, en niet de baten voor de maatschappij als geheel.

Ad (3)

Tot nu toe – bij (1) en (2) – zijn we uitgegaan van perfect werkende markten. Maar die bestaan alleen in theorie. Hierboven werd geschreven dat marktwerking bestaat bij de gratie van verschil, de bron van economische activiteit en welvaart door arbeidsdeling, specialisatie en handel. Verschillen (bijvoorbeeld in kennis of toegang tot grondstoffen) kunnen echter ook ten nadele van mensen gebruikt worden. Denk aan uitbuiting van arbeiders, misbruik van machtsposities door dominante marktpartijen en uitbuiting van de aarde. De ongelijkheid in toegang tot informatie is een vorm van marktfalen die economisten informatie-assymetrie noemen. Deze ongelijkheid leidt vervolgens tot ongelijkheid in onderhandelingspositie. Doordat ik veel minder weet van auto's dan een verkoper, heb ik een kennisachterstand die de verkoper kan gebruiken in zijn eigen voordeel.¹³

Ad (4)

Een tweede vorm van marktfalen als gevolg van niet perfect werkende markten is marktmacht. In een perfect werkende markt is zoveel concurrentie, dat bedrijven geen monopolie kunnen vormen of zo groot kunnen worden dat ze andere spelers uit de markt verdringen. In werkelijkheid is dat wel het geval. Concurrentie is wat dat betreft een paradoxaal mechanisme: het is de steunpilaar van de markteconomie, maar de concurrenten zelf zijn er steeds op gericht om concurrentie uit te schakelen. Een monopolist kan door schaalvoordelen en hoge toetredingsbarrières andere spelers uit de markt houden.

Gezocht: meer marktwerking in de markt

Niet alle markten zijn hetzelfde. De belangrijkste marktvormen in economische theorie zijn:

- 1 Volkomen concurrentie. In deze marktform zijn er veel vragers en veel aanbieders. Er wordt met name geconcentreerd op prijs.
- 2 Monopolistische concurrentie. Er zijn veel aanbieders en veel vragers. Producenten proberen zich door verschillende typen producten van elkaar te onderscheiden. Door een uniek type product kan een soort monopolie worden verworven. Er is dus niet alleen concurrentie op prijs.
- 3 Oligopolie. Er zijn weinig aanbieders (bijvoorbeeld drie of vier) en veel vragers.
- 4 Monopolie. Er is slechts één aanbieder en veel vragers.

Het ideaalbeeld van een markt is vaak een mengvorm tussen (1) en (2). Bij dit ideaalbeeld hoort ook dat de toetredingsbarrières voor nieuwe aanbieders laag zijn, dat er ruimte is voor ondernemerschap en innovatie, dat informatie vrij beschikbaar is en dat er geen sprake is van machtsmisbruik. Dat hoort allemaal bij 'echte' marktwerking. In de praktijk gaat het echter lang niet altijd zoals in het ideaalplaatje.

In zijn boek *Uit balans* noemt econoom Jaap van Duijn tal van sectoren waar nog maar vier, drie of zelfs maar twee grote spelers zijn: banken (Rabobank, ABN AMRO, ING en SNS), accountants (Deloitte, EY, KPMG en PwC), verzekeraars (Achmea, UVIT, CZ en Menzis), smartphones en tablets (Apple en Samsung), telecom (KPN, T-Mobile, Vodafone).¹⁴ Hetzelfde geldt voor de markt voor energie, bier, medicijnen, sportschoenen en nog veel meer sectoren.

Als er zo weinig spelers zijn die de markt verdelen, hoe kan er dan sprake zijn van gezonde concurrentie? Hoe kun je dan als nieuwe speler een plek verwerven op de markt? Probeer tussen de megabanken die er zijn en de complexe regelgeving maar eens een nieuwe bank te beginnen! De gevestigde orde zal zich niet snel bedreigd voelen door een bank als KNAB of Triodos bank. Ter vergelijking: ING had in 2014 een balanstotaal van bijna 1000 miljard euro en Triodos bank 10 miljard. Er passen dus 100 Triodos-banken in ING. Binnen de grote bedrijven is bovendien eerder de bestuurlijke logica dominant dan de logica van de markt. Veel bedrijven zijn grote bureaucratieën geworden: een web van regels, procedures, managementlagen, tussenpersonen, toezicht enzovoort. Kortom: er zou wel wat meer sprake van marktwerking mogen zijn in de markt!

5 Niet alles is te koop

Transactionele logica

De marktlogica is transactioneel: *Quid pro quo*, voor wat hoort wat. Deze logica is passend als leidraad voor het economisch handelen, maar is niet geschikt als leidraad voor al het handelen.

Als de logica van de ruil dominant wordt op het terrein van de zorg, het onderwijs of bij de overheid, dan kan de eigen aard van die domeinen niet goed tot zijn recht komen. Dat wil niet zeggen dat de marktlogica helemaal geen rol speelt. Integendeel, in alle maatschappelijke domeinen speelt de marktlogica wel degelijk een rol. Buiten het marktdomein hoort die rol echter niet leidend maar ondersteunend te zijn. Het marktmechanisme kan wel een instrument zijn om bepaalde doelen te realiseren in bijvoorbeeld het domein van de zorg. Het belang en de waarde van de zorg kan echter niet goed tot zijn recht komen als we het *volledig* over zouden laten aan marktwerking. We vinden dat we de arts niet zomaar mogen zien als een producent van gezondheid en de patiënt als klant. Als gezondheid een product wordt wat je kunt kopen, dan zal dat ook betekenen dat mensen die veel geld hebben meer toegang krijgen tot gezondheidszorg. Zorg moet toekomen aan mensen die zorg nodig hebben. Juist daarom beperken we de rol van geld en is er sprake van solidariteit in het zorgstelsel.¹⁵

Bijna alles is te koop

In de markt worden goederen geruild door middel van geld. Geld heeft een bepaalde aantrekkingskracht voor mensen. Marx noemde geld in *Het Kapital* al de “radicale nivelleerder”.¹⁶ Daarmee bedoelde hij dat alle kwalitatieve verschillen tussen verschillende goederen, zoals tussen de spreekwoordelijke appels en peren, door geld wordt gereduceerd tot een louter kwantitatief verschil (peren zijn bijvoorbeeld €1,50 per kilo en appels €1,-). Door geld worden kwalitatief verschillende goederen vergelijkbaar, geld heft alle verschillen op. Volgens Marx wordt geld allesbeslissend in een kapitalistische maatschappij. In zijn vroege werk (op 26-jarige leeftijd) schreef hij al kritisch over geld:

Wat door middel van het geld tot mijn beschikking staat, wat ik betalen, d.w.z. wat het geld kopen kan, dat ben ik, de bezitter van het geld, zelf. Mijn macht is zo groot als de macht van het geld. De eigenschappen van het geld zijn – omdat ik er de bezitter van ben – mijn eigenschappen en vermogens. Wat ik ben en doen kan wordt dus geenszins bepaald door mijn individualiteit. Ik ben lelijk maar ik kan de mooiste vrouw kopen. Dus ben ik niet lelijk, want het effect van de lelijkheid, de afschrikkende werking ervan is door het geld te niet gedaan. (...) Geld is het hoogste goed, dus is de bezitter ervan goed.¹⁷

Heeft Marx, in een bepaalde zin, geen gelijk gekregen? Is het niet zo dat geld en marktwerking steeds bepalender zijn geworden in onze maatschappij? Michael Sandel laat in zijn boek *Niet alles is te koop* zien dat in onze maatschappij bijna alles te koop is, bijvoorbeeld een betere gevangenis, draagmoeder-schap, het recht om te immigreren naar de VS en het recht om te vervuilen (emissierechten).¹⁸ Volgens Marx hoort dat bij het wezen van geld: het is een universeel betaalmiddel waarmee je alles kunt kopen en verkopen. Doordat steeds meer dingen te koop zijn, wordt de invloed van de marktlogica groter. Bepaalde waarden komen daardoor in het gedrang.

Economisch imperialisme

Het domineren van de marktlogica kan al beginnen in de manier waarop over menselijk gedrag wordt gedacht. De econoom Gary Becker verdedigde de stelling dat economische theorie al het menselijk gedrag kan verklaren.¹⁹ Hij gebruikte micro-economische theorie voor het verklaren van bijvoorbeeld crimineel gedrag en keuzes op de 'huwelijksmarkt'. Voor dit economisch imperialisme kreeg hij in 1992 zelfs de Nobelprijs voor de Economie.²⁰ Alle menselijke keuzes zijn volgens Becker optimaliseringsproblemen waarbij kosten en baten worden afgewogen om een keuze te kunnen maken die het nut van de betreffende persoon maximaliseert. Voor de mens die handelt zoals het economische model beschrijft, heeft alles een prijs. Dat betekent ook dat je in principe alles kunt kopen of afkopen. Bied je een verloofde genoeg geld, dan zal hij afzien van zijn huwelijk, en een crimineel zal in principe zijn straf kunnen afkopen. Het eerste zouden we kil en liefdeloos vinden, het tweede zouden we simpelweg verbieden. Maar waarom eigenlijk? Omdat we kennelijk niet akkoord gaan met een dergelijk reductionisme, waarin al het menselijk gedrag wordt herleid tot één principe, in dit geval nutsoptimalisatie.

Marktlogica houdt in dat goederen worden uitgewisseld door een proces van vraag en aanbod waardoor een prijs tot stand komt. Blijkbaar treedt de markt buiten zijn bevoegdheid als het een dominante rol gaat spelen in het domein van de liefde of in het juridische domein. Zodra je liefde probeert te kopen, is het geen liefde meer. Hetzelfde geldt voor het rechtssysteem. Een rechtssysteem dat omkoopbaar is, is de naam rechtssysteem niet waard.

Een pluriform waardebegrip

In het economische model van Gary Becker dat hierboven is geschetst (zie kader), worden alle keuzes gereduceerd tot het maken van een kosten-baten afweging. Alle vormen van waarde worden uitgedrukt in één begrip: nut. Dat is – filosofisch gesproken – een uniform of enkelvoudig waardebegrip. En aan nut kun je ook een geldwaarde hangen. Daarmee kunnen alle keuzes uitgedrukt worden in een waarde in geld, en worden alle keuzes die mensen maken in principe ook afkoopbaar. Deze studie gaat uit van een pluriform of meervoudig waardebegrip. Dat betekent dat er verschillende waarden zijn, die niet zomaar met elkaar vergeleken kunnen worden en dus ook niet tot elkaar herleidbaar zijn. De waarde die ik hecht aan mijn vrienden kan niet zomaar vergeleken worden met de waarde die ik hecht aan mijn werk. Een benadering die uitgaat van nut, waarbij mijn vrienden mij zoveel nut opleveren en mijn werk zoveel, doet geen recht aan de kwalitatieve verschillen tussen beide.

Michael Sandel beargumenteert dat de waarde van bepaalde dingen gecorrumpeerd kan worden als we er transactioneel en louter in termen van geld over gaan denken. Het betalen voor goed gedrag of beboeten van slecht gedrag is hiervan een voorbeeld. Een bekend voorbeeld daarvan is bloeddonatie. Het blijkt uit onderzoek dat het aantal bloeddonors kan afnemen als er een vergoeding voor wordt gegeven. De motivatie om bloed te doneren kan dus worden ondermijnd als de donatie gepaard gaat met een financiële transactie.

Een pluriforme benadering van het begrip waarde sluit aan bij het gedachtegoed dat de maatschappij bestaat uit een pluraliteit aan domeinen en verbanden die allemaal hun eigen waarde hebben en daarom ook een bepaalde onafhankelijkheid moeten hebben. Marktwerving moet begrensd worden, anders komt de waarde van andere domeinen in het gedrang. Met geld kun je niet alles kopen, het zou in ieder geval niet moeten kunnen. Met geld kun je misschien wel, zoals Marx schrijft, de mooiste vrouw kopen, in die zin dat je de beschikking hebt over haar tijd en aandacht, maar dat betekent nog niet dat je haar liefde kunt kopen. En in domeinen als de zorg en het onderwijs speelt geld wel een rol, maar het zou geen dominerende rol moeten spelen.

Hetzelfde geldt voor het domein van de politiek. De mate van politieke invloed die iemand heeft, behoort niet afhankelijk te zijn van rijkdom. Daarom telt iedere stem in een democratie even zwaar. Toch kan geld op een subtiele manier een dominerende rol spelen in de politiek. Denk aan de enorm kostbare campagnes van politieke partijen in de Verenigde Staten, die door rijke lobbygroepen wordt bekostigd. De meeste mensen voelen intuïtief aan dat daar iets niet klopt. Het is nodig om die intuïties woorden te geven en er een publiek debat over te voeren, omdat er belangrijke waarden in het geding zijn.

De verantwoordelijkheid van overheid en marktpartijen

Hoe kan de kracht van de markt het beste tot zijn recht komen? En hoe kunnen de zwaktes van de markt worden beperkt? Welke rol heeft de overheid daarin en welke rol heeft het bedrijfsleven zelf? Op deze vragen wordt in dit hoofdstuk ingegaan. Het zal duidelijk worden dat in een goed functionerende economie de markt niet zonder overheid kan (1). Naast de rol van de overheid komt ook de rol van het bedrijfsleven en het sociaal overleg aan de orde (2). Nederland heeft een sterke traditie op dit terrein, omschreven met gevleugelde termen als poldermodel en Rijnlands model. Deze traditie heeft weliswaar vernieuwing nodig om een antwoord te kunnen bieden op hedendaagse uitdagingen, maar de waarden die in erin centraal staan zijn onverminderd actueel en sluiten aan bij wat in deze studie coöperatief kapitalisme wordt genoemd. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt de betekenis daarvan uitgewerkt (3).

1 De markt heeft de overheid nodig

Over de rol van de overheid is al veel nagedacht en geschreven. In publicaties van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie is *publieke gerechtigheid* een kernwoord. Publieke gerechtigheid als norm voor het overheidshandelen betekent dat de rol van de overheid gericht moet zijn op het nastreven van recht en gerechtigheid in het publieke domein.¹ Hieronder wordt uitgewerkt wat dat betekent voor de rol van de overheid ten aanzien van de economie.

Een belangrijk onderdeel van de overheidstaak is ervoor zorgen dat verschillende maatschappelijke domeinen tot hun recht kunnen komen en hun eigenheid kunnen bewaren. Dit komt met name tot uiting in de eerste twee taken die hier worden uitgewerkt ('markten laten werken' en 'markten begrenzen'). Een andere kerntaak van de overheid is het borgen van publieke belangen. Publieke belangen zijn bijvoorbeeld het ondersteunen van kwetsbare groepen in de samenleving of het beschermen van het milieu (zie vorige hoofdstuk). Deze overheidstaak wordt kort uitgewerkt onder de kopjes 'markten corrigeren' en 'markten sturen'.

1 *Markten laten werken*

Een economie kan niet functioneren zonder een overheid. Markten kunnen alleen goed werken als privaat eigendom wordt beschermd, als er een onpartijdig rechtssysteem is en als er publieke voorzieningen zijn die de mogelijkheid bieden om een bedrijf te beginnen en mensen in dienst te nemen. Dit zijn voorbeelden van inclusieve instituties (instituties die het mogelijk maken dat mensen overeenkomstig hun talenten en vaardigheden kunnen deelnemen aan economische activiteiten).² Daarvoor zijn een sterke overheid (en niet zozeer een grote overheid), democratie en spreiding van de macht nodig. De eerste overheidstaak ten aanzien van de economie is dus het bieden van een betrouwbaar politiek en juridisch systeem waarin burgers gelijk behandeld worden. Dat vormt een fundamenteel kader waarbinnen markten kunnen functioneren.

Een belangrijk onderdeel van de overheidstaak is het borgen van marktwerking door een mededingingsautoriteit. In de markt mag natuurlijk wel samengewerkt worden, maar als dat ten koste gaat van gezonde concurrentie en marktpartijen op die manier een machtspositie verwerven en daar misbruik van maken, kan de economie niet goed functioneren.

In de markt moet het toegaan zoals het hoort in de markt. Er moet ruimte zijn voor ondernemerschap. Dat betekent onder andere dat toetredingsbarrières voor nieuwe spelers niet te groot moeten zijn. Voorbeelden van hoge toetredingsbarrières zijn de uitgebreide regelgeving en administratieve lastendruk waarmee bedrijven te maken kunnen hebben. Grote bedrijven met juridische afdelingen zijn in dat geval onherroepelijk in het voordeel.

2 *Markten begrenzen*

De tweede overheidstaak is het bewaken van grenzen. Daarbij gaat het om het recht doen aan de verscheidenheid van maatschappelijke domeinen. Een bepaalde onafhankelijkheid van maatschappelijke domeinen is namelijk een randvoorwaarde voor de bloei ervan. De overheid moet ervoor zorgen dat de markt niet gaat heersen over andere terreinen van het leven. Daarom zijn er ook basisvoorzieningen voor sociale zekerheid, onderwijs, gezondheidszorg en wonen. Als die domeinen namelijk volledig aan de markt worden overgelaten, is de kans groot dat geld zo'n beheersende rol gaat spelen dat de eigen aard van die domeinen niet tot zijn recht komt. Dat geldt met name voor de zorg en voor het onderwijs. Marktwerking kan daar verstorend zijn en de kwaliteit in het gedrang brengen.

We kennen in Nederland een systeem van gereguleerde concurrentie in de zorg, dus de markt heeft in dit domein wel degelijk een belangrijke rol. Marktwerking fungeert als een mechanisme om bepaalde goederen te realiseren, bijvoorbeeld een divers aanbod van zorgverzekeringen. Door regulering en

toezicht op kwaliteit moet echter geborgd worden dat de wenselijke resultaten ook worden behaald. Er zijn dus grenzen aan marktwerking. Ook in het onderwijs wordt geëxperimenteerd met marktwerking door het invoeren van prestatiebeloningen voor docenten. Hier bestaat het gevaar dat de focus op het halen van meetbare *targets* voor het bereiken van een hogere beloning ten koste gaat van de intrinsieke motivatie voor het geven van goed onderwijs.³

3 *Markten corrigeren*

Als markten ongewenste uitkomsten hebben, kan de overheid markten corrigeren. Een eerste vorm van het corrigeren van markten is het tegengaan van ongelijkheid. Hoewel gelijkheid geen doel op zich is (zie onderstaand kader), is het legitiem als er van rijkere mensen een grotere bijdrage aan belastingen wordt gevraagd. Daarnaast kan de overheid ingrijpen wanneer markten leiden tot ongewenste externe effecten zoals milieuverontreiniging. De overheid kan markten in een dergelijk geval corrigeren door de externe effecten te beprijzen of door markten te reguleren. Een derde vorm van marktcorrectie is het ondersteunen van kwetsbare groepen bij het participeren op de arbeidsmarkt. Als iemand een beperking heeft waardoor hij of zij niet volledig mee kan doen in het arbeidsproces, moet die persoon niet maatschappelijk afgeschreven worden. Participatie met (financiële) steun van de overheid is dus een groot goed. Het ondersteunen van de participatie van kwetsbare groepen is een manier waarop de overheid marktwerking op de arbeidsmarkt corrigeert.

Piketty, ongelijkheid en het waarom van verdeling

Na de publicatie van Piketty's *Kapitaal in de 21^e eeuw* is ongelijkheid weer volop onderwerp van discussie. Is de vermogensverdeling in Nederland te scheef? En moeten we ons zorgen maken over de stijgende inkomensverdeling? Moeten we er iets aan doen? Zo ja, wat precies? Voor Piketty is het vrij duidelijk: de inkomens- en vermogensongelijkheid nemen toe en inkomens- en vermogensongelijkheid zijn onwenselijk, dus moeten deze met hogere belastingen worden teruggedrongen. Deze logica gaat echter totaal voorbij aan de vraag waarom ongelijkheid eigenlijk een probleem is.

Een manier om ongelijkheid te benaderen is door te onderzoeken of ongelijkheid de kwaliteit van leven in brede zin in de weg staat. Er ontstaat namelijk een probleem als ongelijkheid in de sfeer van inkomen en vermogen ook tot ongelijkheid op andere terreinen leidt: toegang tot onderwijs, gezondheidszorg of sociale voorzieningen.⁴ Hoe sterker deze terreinen inkomensafhankelijk worden, hoe sterker de ongelijk-

heid in inkomen en vermogen zich op terreinen buiten de markt manifesteert. Het zal er ook voor zorgen dat de sociale mobiliteit lager wordt ('mijn ouders zijn arm, dus ik kan niet naar de universiteit'), waardoor generatielange armoede kan ontstaan. Nog problematischer is het als rijkdom ook leidt tot meer politieke invloed, of dat nu is door lobbyen of door corrupte praktijken. In het politieke domein moet iedere stem gelijk zijn. Een eerlijke verdeling betekent dus niet dat alle verschillen ongedaan gemaakt moeten worden. Het betekent wel dat verschil in inkomen of vermogen niet het hele leven moeten bepalen, maar dat iedereen de mogelijkheid moet hebben om volwaardig te participeren in verschillende maatschappelijke sferen.

4 Markten sturen

Er zijn allerlei regelingen waarmee de overheid markten in een bepaalde richting stuurt: door innovatiebeleid, industriebeleid, fiscale regelingen, subsidies, financiering van onderzoek en ontwikkeling, enzovoorts. De innovatie-econoom Mariana Mazzucato laat in haar boek *De ondernemende staat* zien dat deze rol van de overheid verder gaat dan het corrigeren van marktfalen. Volgens haar "is het noodzakelijk een theorie te ontwikkelen van de rol van de staat in het vormgeven en scheppen van markten".⁵ Met tal van historische voorbeelden werkt ze uit dat de staat een cruciale rol heeft gespeeld bij fundamentele technologieën zoals de computerindustrie, het internet, de farmaceutische en biotechnologie-industrie en nog veel meer. Ook laat ze zien dat een bedrijf als Apple – een innovatief bedrijf waarvan de meeste mensen zullen zeggen dat de overheid zich daar beter niet mee moet bemoeien – alleen zo groot heeft kunnen worden door gebruik te maken van technologieën die door directe stimulering en financiering van de overheid tot stand zijn gekomen.

Hoewel dit interessante voorbeelden zijn, moet bij het stimuleren van innovatie de eigen aard van de rol van de overheid wel in het oog worden gehouden. De eigen rol van de overheid is het nastreven van publieke gerechtigheid. Het stimuleren van technologische ontwikkelingen en innovatie is *an sich* niet direct een overheidstaak. Er moet bepaald worden of en hoe technologische innovatie kan bijdragen aan ontwikkelingen die het maatschappelijk belang dienen. Een actueel voorbeeld daarvan is het stimuleren van ontwikkelingen op het gebied van duurzame energie. Dit terrein wordt uitgebreid behandeld door Mazzucato. Volgens haar heeft de staat een belangrijke rol bij het bewerkstelligen van een 'groene revolutie'. Gewone investeerders en zelfs durfkapitalisten durven veel investeringen in onderzoek en innovatie op dit terrein nog

niet aan omdat de onzekerheid te groot is en de termijn waarop de vruchten geplukt kunnen worden te lang. De overheid heeft juist in het meest onzekere en riskante stadium een rol als geduldige investeerder.⁶

2 De markt heeft coöperatie nodig

Voorbij de tweedeling tussen staat en markt

Het neoliberale gedachtegoed dat zo populair werd in de jaren tachtig gaat er vanuit dat de markt de volle ruimte moet krijgen, terwijl de overheid een beperkte rol heeft. Er wordt echter steeds meer ontdekt dat het bij de verhouding tussen staat en markt niet gaat om 'of-of', maar 'en-en'. Een voorbeeld daarvan is het boek *De limieten van de markt* waarin econoom Paul de Grauwe uiteenzet waarom staat en markt niet zonder elkaar kunnen. Toch wordt nog te vaak gedacht in een tweedeling van markt en staat en is er weinig aandacht voor de rol van waarden en cultuur in de markt. En dat terwijl Nederland een traditie kent van coöperatie tussen marktpartijen die eerder aansluit bij de logica van het maatschappelijke domein (samenwerking en wederkerigheid) dan bij de logica van de markt (concurrentie en prijsvorming). Deze traditie gaat terug tot de middeleeuwse gilden, die garant stonden voor de continuïteit en de kwaliteit binnen een beroepsgroep en waarbinnen ook de scholing van nieuwe vakmensen plaatsvond. Een mooi voorbeeld uit het begin van de twintigste eeuw is het bedrijf Philips dat in 1909 een fabrieksdorp stichtte als antwoord op de woningnood en de behoefte aan personeel. Het was in het belang van de werkgever, maar eveneens in het belang van de werknemers. Anton Philips zag het fabrieksdorp als een saamhorige leefgemeenschap die trouw is aan het bedrijf waar men mocht werken.⁷ Op deze manier vulde Philips zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid als ondernemer in.

Deze vorm van het nemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid door marktpartijen is toe aan een herwaardering en een actualisering, als een derde weg tussen marktwerking en regulering door de overheid. In Nederland hebben de waarden van samenwerking en wederkerigheid onder andere gestalte gekregen in het poldermodel en het Rijnlands model. Deze modellen worden hieronder besproken. Ze staan beide echter ook onder druk en zijn toe aan vernieuwing.

Het poldermodel en het Rijnlands model

Het sociaal overleg tussen werkgevers en werknemers wordt ook wel het 'poldermodel' genoemd. Centraal hierin staat het idee van gemeenschappelijkheid en daarmee ook een gerichtheid op het algemeen belang.⁸ Hier geldt dus dat de coöperatie belangrijker is dan de concurrentie. De individuele belangen van werkgevers of werknemers worden overstegen door met elkaar te overleggen en

tot overeenstemming te komen. We moeten daar geen lievig beeld van creëren: het gaat aan de onderhandelingstafel ongetwijfeld soms hard tegen hard. Toch zegt het veel dat we spreken over 'sociale partners' en 'akkoorden'.⁹ In andere landen staan werkgevers en werknemers veel meer tegenover elkaar, is er meer sprake van conflict dan van overleg en zijn er daardoor bijvoorbeeld ook veel meer stakingen. Doordat er in overleg een akkoord kan worden bereikt, worden de uitkomsten voor verschillende partijen van legitimiteit voorzien. Het poldermodel kan op die manier zorgen voor stabiliteit voor de economie als geheel. Wat het 'Rijnlands model' voor ondernemen wordt genoemd, gaat terug op dezelfde waarden die centraal staan in het poldermodel: gemeenschappelijkheid, er samen uit komen en het bij elkaar brengen van verschillende belangen. De term Rijnlands model werd in 1991 gemunt door de Franse econoom Michel Albert. Hij schreef het boek *Kapitalisme contra kapitalisme*, waarin hij het Rijnlands model tegenover het Angelsaksische model plaatst.¹⁰ Het Rijnlands model wordt volgens hem gekenmerkt door een focus op collectief succes voor de lange termijn, waarbij de onderneming wordt gezien als een werkgemeenschap waar arbeid en kapitaal samenkomen. Er is meestal sprake van een consensuscultuur en gedeelde verantwoordelijkheid. Medezeggenschapsraden van werknemers zijn daar een voorbeeld van. Over het algemeen is er aandacht voor de verschillende belanghebbenden van een bedrijf: de klant, de eigenaars, de financiers, de werknemers en de lokale omgeving. Het Angelsaksische model wordt gekenmerkt door een focus op individueel succes op de korte termijn, waarbij de onderneming wordt gezien als handelswaar in eigendom van aandeelhouders. Een investeerder die veel aandelen opkoopt, kan beslissen om het bedrijf in stukken te knippen en de onderdelen met winst te verkopen. De bedrijfsstructuur is ook hiërarchischer: er is één CEO die top-down beslissingen neemt. Werknemers hebben veel minder in te brengen. Het doel van een bedrijf wordt eenvoudig aangeduid als het maken van winst voor de eigenaar (de aandeelhouder), waardoor er weinig oog is voor andere belanghebbenden. Het scherpe onderscheid is wellicht wat gechargeerd, maar de verschillen zijn wel degelijk aanwijsbaar. Volgens Albert is het Rijnlands model economisch en sociaal superieur aan het Angelsaksische model. Toch is het Angelsaksische model tegenwoordig veel invloedrijker, ook in Nederland. Het Rijnlands model zou te log zijn, de besluitvorming te stroperig en de belangen zouden te veel verdeeld zijn.¹¹ Dat is misschien juist, maar de achterliggende waarden blijven actueel en moeten binnen een veranderende economische context steeds opnieuw vorm krijgen.

Overlegmodel onder druk

Op dit moment staat ook het overlegmodel onder druk. Dat heeft vooral te maken met het afnemende lidmaatschap bij vakbonden en het opkomen van

nieuwe groepen zoals de zzp'ers. Daardoor wordt niet iedereen vertegenwoordigd aan de onderhandelingstafels en wordt de institutie van het sociaal overleg tussen werkgevers en werknemers minder inclusief. Het typische vakbondslicid is een blanke man van boven de vijftig met een vast contract. Het is daarom niet verwonderlijk dat vakbonden vooral proberen de zekerheden van het huidige stelsel te bewaren. De onderhandelingen lopen om die reden vaak vast. Sommige sectoren zitten lange tijd zonder cao omdat werkgevers en werkgevers het niet eens kunnen worden. Het overlegmodel van grote vakbonden met werkgeversorganisaties sluit niet goed aan op een arbeidsmarkt waar sectorale scheidingen steeds minder duidelijk zijn en waarin flexibiliteit van werkgevers en werknemers gevraagd wordt. Van de kant van werkgevers en politici komt vaak kritiek op het logge overlegmodel. Het is echter de vraag of het wenselijk is om in de richting van een Angelsaksische arbeidsmarkt te gaan, waarbij contracten veel meer gebaseerd zijn op individuele afspraken tussen werkgever en werknemer. Dat zal namelijk een verzwakking van de positie van de werknemer betekenen.

Een moderne vakbond

Het huidige model waarbij je als werknemers alleen officieel vertegenwoordigt wordt als je lid bent van een vakbond, past niet goed in een tijd waarin mensen zich niet meer snel binden aan grote instituties.¹² Daarnaast komen veel cao's de flexibiliteit van de arbeidsverhoudingen niet ten goede. Veel afspraken binnen cao's versterken de tweedeling tussen vaste en tijdelijke werknemers, zoals de alsmaar stijgende looncurves naar anciënniteit en ontsiaaattregelen voor oudere werknemers zoals minder werken met behoud van inkomen. Op dit gebied zijn echt vernieuwingsslagen nodig. Er moet worden gedacht voorbij de belangen van de insiders, de werknemers die wel een vast contract hebben. Vooruitstrevende vakorganisaties hebben daarbij een leidende rol. In het boek *Terug naar de polder* werkt Ferdinand Grapperhaus uit hoe de vakbond zichzelf zou kunnen vernieuwen.¹³

De moderne vakorganisatie zou volgens hem in twee delen gesplitst moeten worden: een ledenorganisatie en een commercieel speelveld van deskundige vakbondsonderhandelaars. De ledenorganisatie is vooral gericht op het geven van advies en ondersteuning voor de leden. Voor de cao-onderhandelingen worden verkiezingen georganiseerd. Iedere werknemer van een bedrijf of sector (al naar gelang het niveau waarop de onderhandelingen plaatsvinden) kan via internet stemmen op onderhandelaars van een bepaalde vakorganisatie, die zich dus op

bepaalde punten kunnen profileren. Voor het uitbrengen van een stem wordt een kleine bijdrage betaald. De winnaar of een team van winnaars vertegenwoordigen werknemers bij de cao-onderhandelingen. Met deze 'moderne vakbond' kan de generatiekloof worden doorbroken. Veel jongeren zijn geen lid van een vakbond, maar zullen wel hun stem willen uitbrengen. Werknemers die hun stem niet hebben uitgebracht, maar toch onder de werking van de cao willen treden, moeten ook een bijdrage betalen (gerelateerd aan de resterende duur van de cao). Dat geeft een stimulans om de volgende keer wel mee te stemmen. Zo'n systeem zal veel meer dynamiek geven aan de onderhandelingen. Vakbondsonderhandelaars worden gedwongen om duidelijk te zijn over hun inzet en werknemers worden ook directer betrokken bij het onderhandelingsproces.

3 Coöperatief kapitalisme

En-en-en

Het poldermodel en het Rijnlands model¹⁴ zijn voorbeelden van wat in deze studie coöperatief kapitalisme wordt genoemd. Waar het om gaat is dat er een derde weg mogelijk is tussen marktwerking en regulering door de overheid: coördinatie door overleg tussen verschillende partijen. Daarbij nemen marktpartijen zelf de verantwoordelijkheid om bepaalde grenzen op te leggen aan de markt. In het sociaal overleg worden bijvoorbeeld belangrijke afspraken gemaakt over de loonvorming. De lonen zijn dus niet simpelweg de uitkomst van marktwerking, maar van overleg. Dat geldt ook voor afspraken over secundaire arbeidsvoorwaarden. Op die manier wordt duidelijk gemaakt dat je zorgvuldig met werknemers behoort om te gaan.

Coöpereren betekent letterlijk samenwerken. Coöperatief kapitalisme is een economisch model waarin samenwerking centraal staat. Daarin wordt dus niet gedacht in termen van 'of-of-of', maar 'en-en-en'. Dat betekent dat veel maatschappelijke vraagstukken niet worden overgelaten aan óf de markt, óf de overheid, óf maatschappelijke organisaties. Steeds meer problemen vragen namelijk om een strategie waarbij de verschillende partijen de koppen bij elkaar steken en samen werken aan oplossingen. De overheid, de markt en andere partijen fungeren daarbij als netwerkpartners om gezamenlijk problemen aan te pakken. Uiteraard ligt soms het primaat bij de ene partij en soms bij de andere. Het is echter een illusie om te denken dat de verschillende partijen zonder elkaar kunnen. In dit hoofdstuk is duidelijk gemaakt dat de markt niet goed kan functioneren zonder de overheid en zonder sociaal overleg. Een

blik op de geschiedenis leert dat er in een markteconomie altijd sprake is van een samenspel van overheid, markt en samenleving. Daarbij spelen cultuur en morele waarden zoals vertrouwen een niet te onderschatten rol, zoals ook onderstreept wordt in recente onderzoeken over sociaal kapitaal: zonder een cultuur van vertrouwen kan een economie niet functioneren.¹⁵

Bouwgilde in Rijssen

Het Bouwgilde in Rijssen is een resultaat van sociale coördinatie op kleine schaal. Deze vakschool is in samenwerking met bedrijven, onderwijsinstellingen en de gemeente opgericht. Omdat er geen plaatselijke bouwopleiding was, gingen veel studenten elders studeren, vonden een stageplaats in de buurt van de school en bleven daar vervolgens ook werken. Door in Rijssen een brede vakopleiding te beginnen (een integratie van VMBO en MBO) kon werkgelegenheid voor de regio worden behouden. Dit is een mooi voorbeeld van coöperatie tussen verschillende partijen. De plaatselijke overheid speelde vooral een faciliterende rol: de verschillende partijen (bedrijven en scholen) werden bij elkaar gebracht en de vestiging van een school werd mogelijk gemaakt.

Nieuwe vormen van samenwerking

Het is in dit hoofdstuk duidelijk geworden dat het Rijnlands model en het overlegmodel onder druk staan. Dat heeft alles te maken met veranderende tijden. Door globalisering en flexibilisering komen bestaande praktijken onder druk te staan. De waarden die in de besproken modellen centraal staan – gerichtheid op het algemeen belang, samenwerking, stabiliteit – zijn echter nog steeds belangrijk. Die moeten dus in nieuwe vormen van overleg en samenwerking gestalte krijgen. Veel vraagstukken – bijvoorbeeld op het gebied van milieu-bescherming, zorg en wonen – hebben namelijk een integrale aanpak nodig waarbij overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties samenwerken. De trends van decentralisering en flexibilisering vragen erom dat het ‘logge’ overlegmodel met grote partijen die op nationaal niveau afspraken maken, vervangen wordt door een model waarin meer ruimte is voor decentrale afspraken, maatwerk en gelegenheidscoalities voor het aanpakken van specifieke problemen. In het bovenstaande kader staat een voorbeeld van een akkoord op kleine schaal. In zekere zin is het Energieakkoord een voorbeeld van een gelegenheidscoalitie waarbij verschillende maatschappelijke domeinen (overheid, marktpartijen en milieuorganisaties) samenwerkten om een akkoord te bereiken.¹⁶

Waardenvolle economie

In de vorige twee hoofdstukken is besproken welke plaats het marktdomein in de samenleving heeft, welke rol de overheid heeft ten aanzien van de economie en welke verantwoordelijkheid marktpartijen zelf hebben. Het ging dus vooral over vraagstukken van economische ordening. In dit hoofdstuk wordt specifiek ingegaan op de deelterreinen die in deze publicatie centraal staan: werk, geld en groei. Er worden lijnen geschetst vanuit de Bijbel en de traditie van christelijk-sociaal denken voor elk van deze deelthema's. Naar aanleiding daarvan wordt per deelthema een uitgangspunt geformuleerd waarin de centrale waarden vanuit het christelijk-sociale denken naar voren komen. De uitgangspunten zijn dat werk mensen waardigheid geeft en de mogelijkheid om hun talenten te benutten en elkaar te dienen, dat geld een middel is dat dienstbaar moet zijn aan waardevolle economische activiteiten en aan menselijke relaties en dat groei een resultaat is van economische activiteit, en ten dienste moet staan aan kwaliteit van leven. Deze uitgangspunten spelen in deel III een belangrijke rol, als de aanzetten tot beleid worden geformuleerd.

1 De waarde van werk

Roeping

In de christelijke traditie is werk iets dat hoort bij de bestemming van de mens, ondanks de gebrokenheid van de wereld en het feit dat werken vaak met moeite en zorgen gepaard gaat. In 1981 bracht paus Johannes Paulus II de encycliek – een leerstellig document van de Rooms-katholieke kerk – *Laborem Exercens* (Over de menselijke arbeid) uit. In het artikel over de arbeid en de waardigheid van de mens klinken warme tonen over werk:

[D]e arbeid [is] een goed voor de mens. (...) En ik noem het niet alleen een “nuttig” of “te genieten” goed, maar een “waardig” goed, dat wil zeggen een goed dat overeenstemt met de waardigheid van de mens, waardoor deze waardigheid wordt uitgedrukt en vergroot. Als men dus de ethische betekenis van de arbeid nauwkeuriger wil beschrijven, moet men hierop het meest letten. Arbeid is een goed voor de mens – en wel een goed van zijn menszijn –, omdat de mens door de arbeid

niet alleen de natuur omvormt door ze aan zijn behoeften aan te passen, maar ook zichzelf als mens vervolmaakt, zelfs in zekere zin “meer mens wordt”.¹

Met deze uitspraak staat paus Johannes Paulus II in een lange traditie. Volgens Tomáš Sedláček – die de Oudtestamentische opvattingen over economie uitgebreid beschreven heeft in zijn boek *Economie van goed en kwaad* – is de notie dat arbeid iets waardigs is uniek aan het Hebreeuwse denken.² In tegenstelling tot het gedachtegoed in de Hebreeuwse traditie, zagen filosofen in de klassieke oudheid arbeid als noodzakelijk kwaad. Zij maakten onderscheid tussen werk en arbeid. Werk werd wel gezien als een zinvolle en creatieve activiteit. Aristoteles zag bijvoorbeeld filosoferen en politiek bedrijven als werk, terwijl slaven noeste arbeid verrichtten.

Dit hiërarchische denken werd door het christendom gedurende de middeleeuwen overgenomen, ondanks het feit dat het meer gebaseerd is op het Griekse dan op het Hebreeuwse denken. Het contemplatieve aan God gewijde leven werd hoger geacht dan het gewone leven van de leek. Deze hiërarchie werd in de geschiedenis geleidelijk omvergeworpen. Een vroeg voorbeeld van het tegengaan van deze hiërarchie is het *ora et labora* (bid en werk) van de kerkvader Benedictus, die leefde in de zesde eeuw.

De doorbraak van het anti-hiërarchische denken kwam tijdens de Reformatie.³ Maarten Luther deed krachtige uitspraken over de waarde van het ‘gewone’ werk:

Als een gewone, grove handwerker, schoenlapper of smid in zijn huis zit, ook al is hij vuil en vol roet, of al riekt hij kwalijk naar zweet en pek, maar hij denkt bij zichzelf: mijn God heeft mij geschapen als man en mij een huis, vrouw en kind toebetrouwd, en mij bevolen hen lief te hebben en hen te onderhouden met mijn arbeid, – zulk een man gaat met Gods Woord om in zijn hart. En of hij nu al van buiten stinkt, van binnen is hij louter balsem voor God!⁴

De reformatoren zagen het wereldse beroep als een goddelijke roeping. Dat konden ze zo zien, omdat ze het gewone leven van werk, productie, huwelijk en gezin als waardevol en door God bevestigd zagen.⁵ Dat betekent niet dat werk verheerlijkt moet worden. Het betekent ook niet dat werk vereenzelvigd moet worden met betaald werk. Werken is wel een belangrijk onderdeel van het mens-zijn, iets waardoor mensen tot ontwikkeling en ontplooiing komen. Binnen arbeidsrelaties is het daarom belangrijk dat er rekening gehouden wordt met de waardigheid van de menselijke persoon.

Het was dan ook niet meer dan terecht dat de kerken zich in de tweede helft van de negentiende eeuw roerden over de ‘sociale kwestie’. De encycliciek *Rerum Novarum* (Van nieuwe dingen) uit 1891 gaat over het conflict tussen arbeid en kapitaal en wordt gezien als het startpunt van een reeks encyclieken over de

sociale leer van de katholieke kerk.⁶ In hetzelfde jaar hield Abraham Kuiper zijn rede 'Het sociale vraagstuk en de christelijke religie' bij de opening van het eerste christelijk-sociaal congres.⁷ De uitbuiting van arbeiders werd aan de kaak gesteld. Er werd gepleit voor een rechtvaardig loon, voor redelijke werkweken en voor goede arbeidsomstandigheden.

Calvinistisch arbeidsethos

Wat deze dingen betreft is er in de laatste honderd jaar veel veranderd. Tegenwoordig kennen we een minimumloon, werkloosheidsverzekeringen, verzekeringen voor arbeidsongeschiktheid en er worden op het gebied van veiligheid en gezondheid allerlei eisen aan een werkomgeving gesteld. Hoewel er altijd verbeterpunten zijn en groepen zoals zzp'ers en flexwerkers de aandacht van beleidsmakers vereisen, ligt op dit punt misschien niet zozeer de uitdaging van onze tijd. We hebben in onze cultuur eerder te maken met een overwaardering van (betaald) werk. Veel mensen hebben het altijd druk, draaien lange werkweken en hebben weinig tijd voor gezin en andere sociale contacten. De economie moet 24 uur per dag, zeven dagen per week op volle toeren draaien. Misschien heeft de christelijke visie van arbeid als roeping daar wel aan bijgedragen. Max Weber dacht in ieder geval van wel. In zijn beroemde *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme* haalt hij de puritein Richard Baxter aan, die schrijft dat het moreel verwerpelijk is om op je lauweren te rusten, dat tijdverspilling zelfs de zwaarste zonde is en dat genieten van je rijkdom alleen maar leidt tot leegheid. Baxter schrijft ergens zelfs letterlijk dat het laten liggen van een mogelijkheid om winst te maken niets minder is dan een weigering om Gods rentmeester te zijn.⁸ In die tijd misschien begrijpelijk, maar nu zouden we dat niet meer snel als een belangrijk onderdeel van rentmeesterschap betitelen.

Wat je ook denkt van de studie van Weber (daar zijn boekenkasten over volgeschreven), we hebben nu in ieder geval te maken met een economie die gekenmerkt wordt door haast en snelheid en waar stilstand als achteruitgang wordt beschouwd. Daarom is het goed om ook een ander belangrijk element van de christelijk-sociale traditie te bekijken.

De sabbat: meer dan uitrusten

In onze haastige economie is het belangrijk om weer over vrije tijd na te denken. Meestal zien we vrije tijd als afwezigheid van arbeid, om uit te kunnen rusten. In het weekend heb je eindelijk tijd om op adem te komen en nieuwe krachten op te doen voor de nieuwe werkweek. In een vakantie willen we er 'even tussenuit' omdat we daar echt aan toe zijn. Wat dat betreft is het gebod om een dag in de week niet te werken heel nuttig. Arbeid is vermoeiend en daarom is het goed om een dag niet te werken.

In het sabbatsgebod gaat het echter om veel meer dan uitrusten met slechts het doel de nieuwe werkweek weer fit te kunnen beginnen. Bij het sabbatsgebod wordt verwezen naar de rust die God nam na het voltooiën van het scheidingswerk. Tomáš Sedláček schrijft hierover:

God nam geen rust omdat hij vermoeid was of weer op krachten wilde komen – maar omdat zijn werk gedaan was. Hij had gezien dat het goed was. Nu kon hij met voldoening naar zijn schepping kijken. De zevende dag van de schepping is welbehagen.

Vervolgens vergelijkt hij dit met de rustdag voor de mens:

Zes-zevende deel van de tijd mag de mens ontevreden zijn over de wereld en haar naar zijn evenbeeld herscheppen, maar dat laatste zevende deel zal hij rusten en de schepping niet beroeren.⁹

Op de rustdag is het mogelijk om vragen te stellen over de zin en de betekenis van alles waarvoor we ons uitsloven. Waar doen we het eigenlijk voor? Het gaat in het vierde gebod niet om een strenge regel die we met tegenzin moeten gehoorzamen, integendeel: we mogen de rustdag ontvangen en ervan genieten. In het bijzonder is de rustdag een mogelijkheid om God te danken voor wat Hij gegeven heeft en Hem daarvoor te prijzen. De Israëlieten werden er bij de sabbat ook aan herinnerd dat ze slaven waren geweest in Egypte. Daar hadden ze geen rust, maar moesten ze keihard werken. De sabbat is een gave. Mensen van deze tijd moeten oppassen dat ze geen slaven worden van het arbeidsproces. Meestal stellen we het rusten en genieten uit tot later. Als ik dit bereikt heb, dan... Als ik met pensioen ben... We zouden weleens uit het oog kunnen verliezen dat we het leven van iedere dag als een gave ontvangen. Wekelijks daarbij stilstaan is – zacht uitgedrukt – nog niet zo verkeerd.

Meer werken?

Nederland staat bekend als de ‘wereldkampioen deeltijdwerken’. Dat heeft vooral te maken met het grote aandeel vrouwen dat in deeltijd werkt. De arbeidsparticipatie van vrouwen (het aandeel dat actief is op de arbeidsmarkt) is erg hoog in Nederland, maar er worden relatief weinig uren gewerkt.¹⁰ Dit wordt vaak gezien als een achterstand die nog ingehaald moet worden, maar misschien moeten we het feit dat we ‘wereldkampioen deeltijdwerken’ zijn juist als een verworvenheid beschouwen. In een land als Frankrijk is deeltijdwerken veel moeilijker, zeker met een baan op niveau.

In Nederland hoef je je niet te schamen als je drie dagen werkt. Vrouwen kiezen er zelf voor en zijn er ook tevreden mee.¹¹ Zijn we dan wel beter af als veel vormen van werk (denk aan mantelzorg) die nu door vrijwilligers en familie worden gedaan vervangen worden door betaald werk? Natuurlijk is het met meer betaald werk makkelijker voor de overheid om genoeg belastinggeld bij elkaar te krijgen, maar er zullen ook meer voorzieningen moeten zijn voor de activiteiten die eerst door de zogenaamde ‘inactieven’ werd gedaan. De inzet op de participatiemaatschappij is dan ook in strijd met de inzet op meer werken.

Daarnaast moeten we beseffen dat betaald werk maar een beperkt onderdeel is van het leven. Ruimte voor vrijwilligerswerk, gezin en mantelzorg zijn een belangrijk onderdeel van de vrije tijd van veel mensen. Betaald werk moet het leven niet beheersen. Er zijn nog wel meer zinvolle activiteiten te bedenken buiten het betaalde werk om. Denk aan het werk in het huishouden: het klussen in huis, het maaien van het gras, tuinieren. In het leven van mensen draait het namelijk voor een belangrijk deel niet om het werk, maar om het thuis. Dat is de plek van geborgenheid en relaties. Arjo Klamer schrijft dat je een huis kunt kopen, maar een thuis niet.¹² Het kost werk en dus ook tijd om van je huis een thuis te maken.

Volwaardige participatie

In Deuteronomium 15 staat: “Overigens zal niemand van u in armoede leven” (vers 4-5). Een aantal verzen verder staat: “Armen zullen er altijd zijn bij u” (vers 11). In die opmerkelijke spanning staat de wetgeving over armoede in het Oude Testament. Armen zullen er altijd zijn, maar ze horen er niet te zijn. Er waren allerlei wetten die de armen beschermden, waarvan de verdeling van het land de belangrijkste is. Er waren zogenaamde ‘lossers’, naaste verwanten op wie verarmde Israëlieten een beroep konden doen om vrijgekocht te worden als ze schulden hadden gemaakt. Goederen die noodzakelijk waren voor het levensonderhoud mochten bij een lening niet als pand worden genomen, of slechts voor korte tijd. Arbeiders dienden een volwaardig loon te ontvangen. Bij het maaien moesten de randen van de akkers blijven staan voor de armen. Ook mochten de armen aren oprapen die na het maaien waren blijven liggen. De armen werden daarbij dus wel geactiveerd: ze moesten iets doen om in hun levensonderhoud te voorzien. Ruth kon profiteren van de rijkdom van Boaz en met een volle zak graan naar huis gaan, maar daar moest ze wel voor werken.¹³ In de offerwetgeving werd rekening gehouden met de draagkracht van de armen. De tienden die werden afgedragen waren deels bestemd voor

de armen. Schulden werden in het sabbatsjaar en in het jubeljaar kwijtgescholden.¹⁴ Toch werd armoede niet als een op zichzelf staand moreel probleem gezien. “Oudtestamentische ethiek is relationeel (...). Het zijn de gevolgen van armoede voor menselijke relaties (...) die het ethische probleem vormen. Armoede kan daarom niet worden geadresseerd als een economisch of materieel onderwerp zonder tegelijkertijd de relationele onderwerpen van sociale onrechtvaardigheid en uitbuiting aan te kaarten.”¹⁵ Het verlies van sociale status en de uitbuiting door anderen werden vooral geïdentificeerd, niet de materiële armoede op zich. Het gaat er om dat mensen op een volwaardige en een menswaardige manier kunnen participeren in de maatschappij.

Uitgangspunt 1: werk is iets waardevols dat mensen de mogelijkheid geeft om hun talenten te benutten en elkaar te dienen

Werk hoort bij de menselijke bestemming en bij de waardigheid van de mens als schepping van God. Die waardigheid moet dus ook tot uitdrukking komen in de manier waarop we omgaan met werk. In arbeid komt tot uitdrukking dat de mens een relationeel wezen is, want niemand werkt helemaal op zichzelf en voor zichzelf. Iedereen heeft bepaalde talenten gekregen en door die verscheidenheid zijn mensen op elkaar aangewezen. Participatie van mensen aan het arbeidsproces is van grote waarde, vanuit de gedachte dat iedereen ook wat toe te voegen heeft. Dat is echter niet voor iedereen even makkelijk. Mensen zijn niet autonoom of zelfredzaam, maar kwetsbaar – in meer of mindere mate – waardoor zelfstandige participatie niet altijd mogelijk is. Vanuit het christelijk-sociale denken is het belangrijk om oog te hebben voor mensen die door allerlei omstandigheden extra kwetsbaar zijn. De sociale wetgeving van het Oude Testament is erop gericht armoede zoveel mogelijk te voorkomen. Daarnaast moet worden beseft dat werk niet wordt vereenzelvigd met regulier betaald werk. Ook vrijwilligerswerk, mantelzorg en zorg voor kinderen en het huishouden horen daarbij. Als laatste is het belangrijk om te beseffen dat er meer is dan werk. Het is niet zonder reden dat mensen in het sabbatsgebed worden opgeroepen om op vaste tijden te rusten.

2 Dienstbaar geld

Jubeljaar

Wat valt er vanuit de Bijbel te zeggen over thema's zoals het omgaan met geld en schuld? Voor een antwoord op die vraag kan het beste begonnen worden

bij Leviticus 25, misschien wel het kernhoofdstuk van de sociale wetgeving in het Oude Testament. In dit hoofdstuk staat beschreven hoe de Israëlieten het sabbatsjaar (iedere zeven jaar) en het jubeljaar (iedere vijftig jaar) moeten houden. In het sabbatsjaar kreeg de grond rust, en wat vanzelf opkwam was voor iedereen bestemd. Het jubeljaar staat als volgt omschreven:

Na verloop van zeven sabbatsjaren, na zeven maal zeven jaar, wanneer er negen-enveertig jaren verstreken zijn, moeten jullie op de tiende dag van de zevende maand de ramshoorn luid laten schallen. Op Grote Verzoendag moet in heel het land de ramshoorn schallen. Elk vijftigste jaar zal voor jullie een heilig jaar zijn, waarin kwijschelding wordt afgekondigd voor alle inwoners van het land. Dit is het jubeljaar, waarin ieder naar zijn eigen grond en zijn eigen familie kan terugkeren. (Leviticus 25:8-10)

In Israël vormde de familie een economische eenheid. Iedere familie had een bepaald stuk grond toegewezen gekregen. De grond was eerlijk onder iedereen verdeeld. Het kon zo zijn dat iemand door armoede gedwongen was om zijn grond te verkopen en zichzelf in loondienst van anderen moest stellen. Dat zou voor het nageslacht betekenen dat het in armoede zou opgroeien en zelf ook in loondienst zou moeten werken, bij gebrek aan eigen bezit. Het jubeljaar wil precies dat voorkomen. Iedere generatie krijgt weer de kans om opnieuw te beginnen. De schulden worden kwijtgescholden en het land keert terug naar de oorspronkelijke bezitter.

Hoewel niet duidelijk is of de Israëlieten het jubeljaar ooit in praktijk hebben gebracht⁶, geeft het wel aan wat het ideaal is: dat je sociaaleconomische achtergrond niet bepalend is voor je toekomstige kansen. Schuldverhoudingen brengen ongelijkheid in machtsverhoudingen met zich mee. De wetgeving van het Oude Testament is erop gericht om de schuldenaar te beschermen tegen de schuldeiser. In de wetgeving van het jubeljaar komt duidelijk naar voren dat iedereen een eerlijke kans verdient. Iedereen kan fouten maken, en iedereen verdient daarom ook de mogelijkheid om opnieuw te kunnen beginnen. Als je door omstandigheden schulden hebt gemaakt, dan moeten die schulden niet bepalend zijn voor de rest van je leven en het leven niet gaan beheersen.

Een hedendaags voorbeeld van de mogelijkheid om opnieuw te kunnen beginnen door kwijschelding van schulden is het wettelijke regeling van schuldsanering. Als iemand gedurende de looptijd van een schuldsaneringstraject (een zeer pittig traject dat meestal drie jaar duurt) geen nieuwe schulden heeft gemaakt en zich aan alle voorwaarden heeft gehouden, dan wordt de restschuld kwijtgescholden. Iemand begint dan weer met een 'schone lei'.

Handel, rente en winst

Gedurende de middeleeuwen werd er vanuit de kerk met een kritische blik naar het economisch leven gekeken. Handeldrijven, winst maken en het vragen van rente waren niet zonder meer toegestaan. Er was ook niet echt sprake van een economisch domein dat onafhankelijk was van het sociale en het religieuze domein. In verhandelingen beschreven middeleeuwse theologen allerlei geboden en verboden rond handel en geldverkeer. De economie werd gekenmerkt door het voorzien in het noodzakelijke.¹⁷ Voor het functioneren van een markteconomie is het echter juist nodig dat winst een legitieme plaats heeft, dat er krediet aangetrokken kan worden tegen rente, dat arbeid waarde op zichzelf heeft en dat streven naar groei en verbetering van de levensomstandigheden de ruimte krijgt.

Een andere noodzakelijke verandering in de aanloop naar de markteconomie was dat geld een veel belangrijkere rol ging spelen in productie en distributie. Robert Heilbroner schrijft: 'wil een marktmaatschappij kunnen bestaan, dan zal vrijwel alle arbeid met geld moeten worden beloond.'¹⁸ Als je met geld als loon ook iets wilt kunnen kopen, moet het een breed geaccepteerd middel tot betaling zijn. Er was dus een forse culturele en maatschappelijke omslag nodig om een markteconomie tot ontwikkeling te laten komen. De socioloog Max Weber heeft daarin een belangrijke plaats toegedicht aan het protestantisme, dat mede zorgde voor een visie op arbeid als roeping en het verbeteren van de levensomstandigheden als opdracht van God.¹⁹ De weerstand vanuit het middeleeuwse denken om ruimte te geven aan handel, rente en winst heeft te maken met de destijds diepgewortelde overtuiging dat je met geld geen geld behoort te verdienen. Alleen echt productieve activiteiten mogen beloond worden. Geld moet een middel zijn om die productieve activiteiten te faciliteren, niet meer dan dat. Sterker nog, geld is iets gevaarlijks: het kan leiden tot ondeugzaam en oneerlijk handelen.

Verantwoordelijkheid: risico nemen én risico dragen

Roel Jongeneel betoogt in zijn boek *Eerlijke economie* dat Calvijn ruimte gaf aan het functioneren van de markt en het vragen van rente, omdat hij economie zag als een domein met een bepaalde onafhankelijkheid dat niet stond onder de bevoogding van staat of kerk.²⁰ Rente en handel zijn op zich niet verkeerd, maar moeten wel op een goede manier worden aangewend. Volgens Calvijn moest je van armen bijvoorbeeld geen rente vragen. Er is dus absoluut geen sprake van een scheiding tussen economie en moraal. Bankiers maken iedere dag keuzes met een morele lading. Aan wat voor soort investeringen geef je de ruimte? Maak je misbruik van de kennis die je hebt over klanten, zodat je er maximaal aan kunt verdienen, of zoek je werkelijk het beste voor de klant? Die relatieve onafhankelijkheid van het economische domein gaat dus samen

met het nemen van verantwoordelijkheid. Zeker als het gaat om lenen en investeren is dat belangrijk. Deze activiteiten gaan altijd gepaard met risico, en rente als een vergoeding voor het risicovol ter beschikking stellen van kapitaal is niet verkeerd. Het nemen van risico's moet dan wel gelijk opgaan met het dragen van risico's. Als een ondernemer of een bank grote risico's neemt voor een investeringsbeslissing, maar hij kan het verlies afwentelen op derden, dan is er geen sprake van een gezonde manier van risico dragen. Wie risico neemt, moet ook risico dragen.

Michael Schluter – van het eerder genoemde Jubilee Centre – heeft studie gemaakt van het Bijbelse spreken over geld, met name in het Oude Testament. Volgens hem is investeren met het oog op louter financieel rendement en zonder actieve participatie niet in overeenstemming met Bijbelse opvattingen over omgaan met geld. Hij stelt daartegenover het volgende principe: “Geen beloning zonder verantwoordelijkheid, geen investering zonder betrokkenheid, geen winst zonder deelname”. Dit principe stimuleert tot het aangaan van relaties voor lange termijn. Geld moet een middel zijn om economische activiteit mogelijk te maken, maar geen instrument om mensen afhankelijk te maken en om door pure speculatie rijk mee te worden.

Uitgangspunt 2: Geld is een middel dat dienstbaar moet zijn aan waardevolle economische activiteiten en aan menselijke relaties

Geld is een middel om goederen uit te wisselen en om productieve activiteiten mogelijk te maken, en moet daar dus ook dienstbaar aan zijn. Deze boodschap komt naar voren in de ambivalente houding vanuit het middeleeuwse denken over rente, handel en winst. Het zou niet zo moeten zijn dat mensen geld met geld kunnen verdienen, zonder dat er als gevolg daarvan productieve activiteiten mogelijk gemaakt worden. In het omgaan met schulden staat centraal dat mensen geen slaaf moeten worden van hun schuld en na verloop van tijd een nieuwe kans verdienen. Schulden moeten niet ten koste gaan van menselijke relaties en van ontplooiingsmogelijkheden. Gezien de grote schuldenberg die de huidige economie kenmerkt, kunnen we nog veel leren van de kritische houding ten opzichte van het aangaan van schulden. Een andere les vanuit de christelijke traditie is dat geld niet neutraal is. Omgaan met geld heeft alles te maken met morele principes. Een belangrijk principe is dat iemand die risico neemt ook risico moet dragen.

3 Groei en kwaliteit van leven

Rentmeesterschap en economie

Rentmeesterschap is een klassiek begrip in de christelijke traditie, waarbij meestal wordt bedoeld op de verantwoordelijkheid van de mens om zorg te dragen voor de schepping. Het is ontleend aan het eeuwenoude beroep van rentmeester. Een rentmeester is iemand die het bezit of de huishouding van een ander beheert.²¹ In Nederland bestaat het beroep nog steeds, er is zelfs een Nederlandse Vereniging van Rentmeesters. Hoewel de rol van rentmeesters sterk is veranderd (de rentmeesters van nu zijn vooral vastgoedspecialisten met een adviserende rol), staat het beheer van de bezittingen van iemand anders nog steeds centraal. In deze betekenis komt het beroep ook voor in Lukas 16, in de gelijkenis van de 'onrechtvaardige rentmeester'.

Het is niet verwonderlijk dat christenen dit beroep als een model hebben gezien voor de omgang met de aarde. Hoewel het woord in het Oude Testament niet voorkomt, wordt het vaak gekoppeld aan de opdracht van God aan de mens in Genesis 2 om de aarde te bewerken en erover te waken. De opdracht kan niet worden beschouwd als een vrijbrief tot het beheersen en exploiteren van de aarde voor allerlei menselijke doeleinden.²² De orde die God geschapen heeft, moet worden gerespecteerd en de mens heeft een beperkte rol in de schepping. Ondanks zijn bijzondere positie als 'beeld van God' is de mens namelijk ook een onderdeel van de schepping. De mens is letterlijk 'uit de aarde aards': God scheidt de mens door hem uit de aarde te vormen (Gen. 2:7). Dat blijkt ook uit de naam die de mens gegeven is. De naam Adam is ontleend aan het woord voor 'grond' (*adamah*). Dave Bookless wijst erop de woorden voor mens, bodem en nederigheid dezelfde wortel hebben in het Hebreeuws.²³ De mens hoort bij de schepping, is er mee verbonden en erop betrokken. Menselijk leven is sterk verweven met en afhankelijk van de aarde.

In veel publicaties wordt gewezen op de verbinding tussen rentmeesterschap en economie. Dat heeft alles te maken met het feit dat de woorden 'rentmeesterschap' en 'economie' uit hetzelfde grondwoord in het Grieks stammen, namelijk *oikonomia*. Waar het woord rentmeester in de Bijbel voorkomt, staat dan ook *oikonomos*. *Oikonomos* is een samentrekking van *oikos* (huis, huishouding) en *nomos* (beheren, besturen). Aristoteles spreekt in zijn boek *Politica* ook over *oikonomia*, de huishoudkunde. Het woord staathuishoudkunde – de oude term voor economie – is daar weer van afgeleid. Om de gemeenschap draaiende te houden, moet er economie bedreven worden. Er is sprake van bezitsvorming, van productie en ruilhandel. Economie bedrijven is dus een vorm van rentmeesterschap, gericht op het zorgvuldige beheer van het huishouden. De stabiliteit en het voortbestaan van de huishouding staan daarin centraal.

De huishoudkunde staat in dienst van de polis, de politieke gemeenschap, en zorgt dat haar bezit toereikend is. Het huishouden kan verschillende vormen aannemen: een gezin, een stad, een land of misschien zelfs wel de hele wereld. Volgens Aristoteles moeten we zeer goed het doel van de bezitsvorming in het oog houden. Het is geen doel op zich, maar moet dienstbaar zijn aan de gemeenschap en aan het goede leven. Bezitsvorming (*oikonomia*) betekent dus ook geen streven naar vermogensvorming (*chrematistike*) in de zin van streven naar onbeperkte rijkdom. Dat is volgens Aristoteles een perverse vorm van bezitsvorming. Hij schrijft: “Aan deze vorm ligt het dat mensen denken dat rijkdom en bezit geen grens kennen”.²⁴ In dat geval wordt er geen handel gedreven om zorg te dragen voor de gemeenschap, maar puur voor winst en rijkdom.

Oikonomia of chrematistike?

Vanuit het perspectief van Aristoteles is onbeperkte groei van het inkomen moreel verwerpelijk. Gedurende de middeleeuwen bleef men dit zo zien, wat begrijpelijk is gezien de context van die tijd. Als constante economische groei iets onvoorstelbaars is – en dat was het in die tijd ook – dan betekent de rijkdom van de een de armoede van de ander. Winst maken moet haast wel betekenen dat je een te hoge prijs voor je producten hebt gevraagd. In onze tijd zien we dat toch wel anders: winst maken hoort er gewoon bij. Sterker nog, economen veronderstellen zelfs dat winstmaximalisatie de doelstelling van bedrijven is. Een economische groei van 1 procent per jaar wordt toch echt als mager gezien. Geen economische groei wordt geassocieerd met een verlies van concurrentiepositie, hogere uitgaven voor de overheid en hoger werkloosheid. Ergo: groei is een bestaansvoorwaarde voor de economie en dus is Aristoteles voor ons achterhaald.

Of toch niet? Het is interessant dat Bob Goudzwaard in zijn kritiek op het westerse vooruitgangsgeloof in *Kapitalisme en vooruitgang* teruggrijpt op Aristoteles' onderscheid tussen *chrematistike* en *oikonomia*. Volgens Goudzwaard heeft de huidige economie meer weg van *chrematistike* – de zelfzuchtige verrijking – en steeds minder van *oikonomia*, “het als rentmeester zorgvuldig onderhouden (...) van al datgene wat ons is toevertrouwd”.²⁵ De *chrematistike* zit op een bepaalde manier ingebakken in het economische systeem, omdat we in veel opzichten afhankelijk zijn van economische groei. Economische groei wordt daardoor een obsessie, een zelfstandige waarde die niet bekritiseerd mag worden.

Welke groei?

Met zijn kritiek dat in de Westerse economie groei een doel op zich geworden is, heeft Goudzwaard een goed punt. Het gangbare idee is dat het alleen

goed gaat met de economie als er groei is. Technische ontwikkelingen moeten doorgaan, al kost het ons soms heel wat om ons leven daarop aan te passen. En al weten we dat onze omgang met de aarde en haar grondstoffen niet vol te houden is, het lukt ons niet om radicaal te veranderen. Vandaar dat Goudzwaard pleit voor het afbreken van de “verzelfstandigde vooruitgang”.²⁶ Daarmee bedoelt hij dat groei geen doel op zich moet zijn, een doel dat koste wat het kost nagestreefd moet worden. Betekent dit dat het nodig is om kritisch te zijn op iedere vorm van economische groei? Dat we moeten streven naar een economie van het genoeg? Tegenwoordig zijn er ook groepen die economische krimp bepleiten, omdat we boven onze stand zouden leven.

Deze discussie heeft behoefte aan nuance. Inderdaad, onze olieconsumptie moet krimpen. Maar de consumptie van duurzame energie moet juist stijgen. Groei is geen doel, maar een resultaat van economische activiteit. De manier waarop wij economische groei meten, het bruto binnenlands product, is in dit kader eigenlijk niet zo relevant. Robert Kennedy zei eens in een toespraak dat het bruto nationaal product alles meet, behalve datgene wat het leven echt waardevol maakt. Wat zegt de groei van het bbp eigenlijk als het komt doordat veel auto's door de gladheid schade hebben en de garages daardoor extra goed draaien? Wat zegt de krimp van het bbp als het komt door een zachte winter en we daardoor met elkaar minder gas gebruiken? Wat zegt het bbp als je dat even hard kunt laten groeien met schalieolie en gas uit Groningen als met wind- en zonne-energie? Natuurlijk, het bbp zegt iets over de hoeveelheid geld die omgaat in de economie en daarmee ook iets over de hoeveelheid economische activiteit. Maar het onderscheidt niet naar soort activiteit, het zegt niets over de maatschappelijke waarde van activiteiten en over de mate waarin deze bijdragen aan een duurzame economie.

De vraag is niet of economische groei goed is of slecht. Het is van belang om de economie zo in te richten dat economische activiteiten een bijdrage leveren aan een goede kwaliteit van leven. Het uiteindelijke resultaat in termen van economische groei doet er eigenlijk niet zoveel toe. Voor de overheid is het misschien relevant om de staatsschuld en het begrotingssaldo te vergelijken met het bbp, maar dat betekent niet dat je op het bbp zou moeten sturen en er beleid op moet maken. Het bbp meet de *output*, maar het is veel belangrijker om te kijken naar de *input* van economische activiteit: hoe worden grondstoffen gebruikt, hoe wordt arbeid ingezet? In termen van de landbouw: het is belangrijk om te zorgen voor een duurzaam vruchtbare bodem, de groei komt dan vanzelf.

Uitgangspunt 3: Groei is een resultaat van economische activiteit en moet ten dienste staan aan kwaliteit van leven

Het Griekse woord oikonomia staat aan de oorsprong van de woorden 'economie' en 'rentmeesterschap'. Deze begrippen horen bij elkaar. Net zoals bij rentmeesterschap, behoort het in de economie te gaan om zorgvuldig beheer. Een zorgvuldig beheer van de huishouding betekent het waarborgen van de bloei, de stabiliteit en de duurzaamheid ervan. De nadruk op zorgvuldig beheer is strijdig met economische groei als zelfstandige waarde. Dat betekent niet dat economische groei per definitie iets verkeerd is. Het is een resultaat van economische activiteit. Het gaat er vooral om dat groei een goede richting heeft, zodat het samen met sociale en ecologische waarden gerealiseerd kan worden. Goede groei vergroot de kwaliteit van leven. Die kwaliteit is breder en dieper dan materiële welvaart.

Deel III

Hoe verder?

Hoofdstuk 8

Flexibele zekerheid

Werk hoort bij de menselijke bestemming en in de arbeid moet recht worden gedaan aan de menselijke waardigheid. Door werk kunnen mensen hun talenten ontplooiën en tot bloei komen. Dat is het fundamentele uitgangspunt in het denken over arbeidsrelaties in de christelijk-sociale traditie. Daarom is het belangrijk dat iedereen een eerlijke kans krijgt om deel te nemen aan het arbeidsproces, dat mensen die niet goed kunnen meekomen extra steun verdienen, dat het gezonde ritme van werken en rusten wordt gerespecteerd en mensen ruimte krijgen voor andere belangrijke dingen naast hun werk.

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt een aantal oplossingsrichtingen geschetst als antwoord op de problematiek zoals die in deel I is benoemd. De oplossingsrichtingen zijn geïnspireerd door de hierboven beschreven waarden. Als antwoord op de uitdagingen van onze tijd moet gezocht worden naar een model voor de arbeidsmarkt waarin flexibiliteit en zekerheid worden gecombineerd. In dit hoofdstuk worden de volgende drie oplossingsrichtingen besproken: verdeel kansen en risico's eerlijker tussen vast en tijdelijk werk (1), bescherm kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt (2) en verbeter de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren (3).

1 Verdeel kansen en risico's eerlijker tussen vast en tijdelijk werk

De positie van tijdelijke werknemers is kwetsbaar

In Nederland is het aandeel werknemers met een tijdelijk contract en het aantal zzp'ers uitzonderlijk hoog. De omvang van deze 'flexibele schil' is groter en de groei ervan is in de afgelopen jaren sneller gegaan dan in andere Europese landen.¹ Er is in toenemende mate een tweedeling aan het ontstaan. De ontwikkelingen van automatisering, globalisering en flexibilisering pakken heel verschillend uit voor verschillende groepen op de arbeidsmarkt. De verwachting is dat de positie van laagopgeleiden op de arbeidsmarkt de komende jaren zal verslechteren: de loonongelijkheid zal waarschijnlijk toenemen, er zal meer sprake zijn van armoede en meer laagopgeleiden zullen moeilijk een vast contract kunnen krijgen.²

Het functioneren in een economie die steeds dynamischer is en waar ontwikkelingen elkaar snel opvolgen vraagt flexibiliteit van bedrijven en van werknemers. De vraag is hoe flexibiliteit het beste vormgegeven kan wor-

den. Er zijn uiteraard goede redenen om werknemers te beschermen tegen ontslag: een werknemer is voor zijn werk afhankelijk van een werkgever en heeft dus een zwakkere onderhandelingspositie.³ Het verschil in bescherming van tijdelijke en vaste werknemers is op dit moment echter te groot. Dat zorgt voor een oneerlijke verdeling van kansen en risico's op de arbeidsmarkt. De risico's en onzekerheid komen nu te eenzijdig bij tijdelijke werknemers terecht.

Het gevaar bestaat dat er een groep werknemers ontstaat die langdurig tijdelijke contracten krijgt aangeboden en ook nog te maken krijgt met steeds terugkerende perioden van werkloosheid. Deze werknemers hebben dus minder mogelijkheden om hun talenten te ontplooien op de arbeidsmarkt. Een eenvoudiger en soepeler ontslagrecht kan ervoor zorgen dat de kansen en risico's eerlijker verdeeld worden. Enerzijds wordt de drempel voor werkgevers lager om iemand een vast contract te geven en anderzijds worden vaste werknemers gedwongen na te denken over hun carrièreperspectieven, omdat zij minder vanzelfsprekend bij dezelfde werkgever blijven. Op die manier komen de posities van tijdelijke en vaste werknemers meer in balans.

De Wet Werk en Zekerheid is een te beperkte hervorming

Een hervorming van het ontslagstelsel zou vast werk minder vast moeten maken en flexwerk minder flex. In de Wet Werk en Zekerheid (WWZ) gebeurt dat nog te weinig.* Deze wet zorgt wel voor een eerlijker ontslagstelsel doordat werkgevers niet meer de ontslagroute kunnen bepalen en de transitievergoeding voor iedereen gelijk is. De verkorting van de ketenbepaling (waardoor werkgevers gedurende maximaal 2 jaar aaneengesloten tijdelijke contracten mogen aanbieden) is bedoeld om tijdelijke werknemers eerder door te laten stromen naar een vast contract. Het is echter zeer de vraag of dit ook zal gebeuren. Veel critici van de wet denken van niet. Een werkgever die in het vorige systeem een werknemer na drie jaar geen vast contract aanbood, zal dat nu waarschijnlijk na twee jaar ook niet doen. Het gevaar is dus dat de wet juist averechts werkt: tijdelijke werknemers staan na twee jaar weer op straat en moeten op zoek naar een nieuwe baan. Hoewel de effecten van de wet nog onzeker zijn, is de kans groot dat er geen grotere doorstroom ontstaat van flex naar vast.⁴

Voorstel: een fundamentele hervorming van het ontslagrecht is nodig

In de eerste plaats zou de ontslagroute via het Uitvoeringsorgaan Werknemersverzekeringen (UWV) afgeschaft kunnen worden.⁵ In de WWZ is geregeld dat ontslag met bedrijfseconomische redenen wordt afgewikkeld door het UWV.

* Voor de bespreking van de Wet Werk en Zekerheid, zie hoofdstuk 1 (pagina 21)

Het is echter niet passend dat een uitvoeringsinstantie van Rijksoverheid belast is met het toetsen en al dan niet rechtmatig verklaren van ontslag. Deze taak hoort thuis bij de rechterlijke macht. Alle vormen van ontslag kunnen via de kantonrechter lopen.

In de *tweede plaats* kan de ontslagprocedure minder omslachtig worden door het afschaffen van de preventieve toets.⁶ In het huidige stelsel moet een werkgever voorafgaand aan het ontslag de rechtmatigheid ervan door een derde partij – het UWV of de kantonrechter – laten toetsen. Dat zorgt voor een complexe en langdurige procedure. In een stelsel waarin alle vormen van ontslag via de kantonrechter verlopen, kan ook de preventieve toets worden afgeschaft. Als de werknemer het niet eens is met het ontslag, kan deze het ontslag achteraf aan de kantonrechter voorleggen. Uiteraard moet een ontslag wel voldoen aan de gangbare eisen: het moet op goede gronden gebaseerd zijn, de opzegtermijn moet in acht worden genomen, de werknemer moet tijdig schriftelijk op de hoogte worden gesteld en er moet een transitievergoeding worden uitgekeerd. Als de werkgever zich niet aan deze eisen houdt, dan kan de kantonrechter het ontslag onrechtmatig verklaren (zodat de werknemer weer in het dienstverband hersteld wordt) of een hogere vergoeding van de werkgever eisen. De werkgever moet de werknemer bij ontslag verplicht op de hoogte stellen van de mogelijkheid om het ontslag bij de kantonrechter aan te vechten. Deze maatregel gaat dus niet ten koste van de rechtszekerheid, maar maakt het ontslag wel een stuk eenvoudiger.

Anders omgaan met flexibiliteit en zekerheid: JobSurfing

Jobsurfing.nl is een platform in oprichting dat het (tijdelijk) collegiaal in- en uitlenen van personeel tussen werkgevers faciliteert. De filosofie achter het platform is dat de meeste werknemers het liefst een vast contract willen hebben, terwijl werkgevers behoefte hebben aan een bepaalde flexibiliteit. Doordat werkgevers op het platform tijdelijk overtollig personeel kunnen aanbieden, hoeven werkgevers minder werknemers te ontslaan of een tijdelijk contract aan te bieden. Het platform is sinds september 2015 actief. Uiteraard is het nog onzeker of het aan zal slaan bij werkgevers. Dat hangt voor een groot deel af van de werkgevers zelf: zijn zij bereid gebruik te maken van de faciliteit die hen geboden wordt? Uiteraard hangt het succes van het concept af van het aantal werkgevers dat mee wil werken aan deze uitwisseling van personeel. Dit innovatieve platform sluit aan bij ontwikkelingen in digitale technologie. Het achterliggende concept is vergelijkbaar met de populaire web-

sites en apps van Uber, Airbnb en Knab. Door op een slimme manier gebruik te maken van de mogelijkheden van internet, is er geen groot en complex bedrijf nodig. Er wordt namelijk een directe match gemaakt, waardoor dure tussenpersonen niet nodig zijn. De kosten voor het aanbieden van de diensten zijn erg laag, zodat het voor werkgevers ook veel goedkoper is dan het inhuren van uitzendkrachten of freelancers.

2 Bescherm kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt

De mogelijkheden van participatie vergroten

Voor mensen die moeilijk kunnen meekomen is bescherming nodig. Het bieden van deze bescherming zal in de toekomst een nog grotere uitdaging worden, omdat de positie van laagopgeleiden op de arbeidsmarkt verder onder druk zal komen te staan. Eenvoudige maatregelen die dit probleem oplossen bestaan helaas niet. De fundamentele vraag is hoe we omgaan met mensen die een kwetsbare positie hebben op de arbeidsmarkt omdat ze laagopgeleid zijn, omdat ze niet over de juiste vaardigheden beschikken of omdat ze door perioden van werkloosheid moeite hebben om te re-integreren. In deze studie is benadrukt dat participatie waardevol en wenselijk is. Beleid moet dus gericht zijn op het vergroten van de mogelijkheden tot participatie van mensen in een kwetsbare positie, zonder dat dit leidt tot een verzwakking van hun inkomenspositie. Voordat zal worden ingegaan op manieren waarop dit bereikt kan worden, wordt ingegaan op de recent opgelaaide discussie over het basisinkomen.

Een basisinkomen voor iedereen?

Eén van de meest rigoureuze manieren om mensen te beschermen tegen de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is het verstrekken van een onvoorwaardelijk basisinkomen aan iedereen. De focus ligt dan vooral op inkomensondersteuning in plaats van arbeidsparticipatie. Over dit onderwerp wordt de laatste tijd weer volop gediscussieerd, vooral op initiatief van Rutger Bregman. Hij schreef als journalist van de Correspondent het boek *Gratis geld voor iedereen*, waarin hij onder andere een pleidooi houdt voor het basisinkomen.⁷ Het debat over het basisinkomen is vrij sterk gepolariseerd, met *believers* en *non-believers* die tegenover elkaar staan.

Volgens de voorstanders heeft het basisinkomen vele voordelen: het geeft meer rust, het zorgt voor meer waardering van niet-betaald werk, de onzekerheid op de arbeidsmarkt vermindert, het geeft meer ontspanning en creativiteit in de samenleving, het bevordert ondernemerschap, enzovoorts. Tegenstanders zien vooral de nadelen: het basisinkomen gaat gepaard met enorm hoge kosten, het vermindert de prikkel tot werken waardoor de belastinggrondslag wordt on-

dermijnd, het meeste geld komt terecht bij een groep die het niet nodig heeft, de maatregel is veel te ongericht en er zullen waarschijnlijk nog specifieke regelingen nodig zijn (bijvoorbeeld voor arbeidsgehandicapten of alleenstaande ouders) waardoor het nog duurder wordt. Naast deze overwegingen over kosten en effecten (die erg onzeker zijn), gaat er een dimensie op het niveau van mens- en maatschappijvisie achter de discussie schuil. Veel voorstanders zijn optimistisch en gaan er vanuit dat mensen van nature willen bijdragen aan de samenleving. De critici menen dat mensen eerder lui en egoïstisch zijn.

Omdat een echt basisinkomen voor iedereen nooit ergens heeft bestaan, is het moeilijk om er een definitief oordeel over te vellen. Het is zeker dat het een enorm dure maatregel is, die ervoor zal zorgen dat mensen gemiddeld minder gaan werken. Het gevaar dat het basisinkomen zijn eigen belastinggrondslag ondermijnt is reëel. Waarschijnlijk kan met gericht beleid hetzelfde doel op een goedkopere manier worden bereikt. Een principieel punt is dat tegenover een uitkering ook een prestatie mag staan. Een basisinkomen voor iedereen is daarom geen verstandige maatregel.

Een basisinkomen alleen voor kwetsbare groepen?

Minder radicaal is een basisinkomen voor specifieke groepen, bijvoorbeeld voor mensen met een laag inkomen, als vervanging van de Bijstand.⁸ Het belangrijkste gevolg daarvan is dat de Bijstand onvoorwaardelijk wordt: geen sollicitatieplicht en tegenprestatie meer. Er zijn signalen dat de eisen en verplichtingen voor de Bijstand op dit moment wel erg hoog zijn.⁹ De Bijstand wordt daardoor vaak als vernederend ervaren. Een royelere bijstand met minder voorwaarden zorgt wel voor een minder grote stimulans om te gaan werken. Een basisinkomen voor mensen met een laag inkomen betekent namelijk onvermijdelijk dat het basisinkomen wordt ingeleverd als iemand meer gaat verdienen. Dat vergroot de armoedeval: de situatie waarin iemand die vanuit relatieve armoede meer gaat werken zijn inkomenspositie maar beperkt kan verbeteren. Deze maatregelen kunnen mogelijk wel meer ruimte geven aan mantelzorg, vrijwilligerswerk en andere vormen van maatschappelijke participatie. Ook kan het zorgen voor meer inkomenszekerheid. Het gaat waarschijnlijk wel ten koste van reguliere arbeidsparticipatie.

Voorstel: versterk de vraag naar laagopgeleiden en verbeter hun scholingspositie

Er moet gezocht worden naar manieren om de vraag naar laagopgeleiden te versterken en om de scholingspositie van laagopgeleiden te verbeteren. Het

aanbod van arbeid aan de onderkant van de arbeidsmarkt stijgt de laatste tijd namelijk harder dan de vraag, waardoor loondruk ontstaat.¹⁰ De verwachting is dat deze trend de komende jaren zal doorzetten. Dat komt mede door de daling van de werkgelegenheid in het middensegment van de arbeidsmarkt, waardoor sommige werknemers zich gedwongen zien om te solliciteren naar banen onder hun opleidingsniveau. Hoogopgeleiden zien hun lonen juist stijgen, omdat er – vooral door technologische ontwikkelingen – meer vraag ontstaat naar hoogopgeleiden. De ongelijkheid in marktinkomens tussen hoog- en laagopgeleiden neemt dus toe.

De Participatiewet zorgt ervoor dat mensen die niet zelfstandig het minimumloon kunnen verdienen toch aan het werk kunnen bij een regulier bedrijf, met hulp van loonaanvulling door de overheid. Hier komen echter alleen werknemers voor in aanraking die een duidelijke arbeidsbeperking hebben en gedeeltelijk arbeidsongeschikt zijn verklaard (uitgedrukt in een percentage) door een specialist. Door bovengenoemde ontwikkelingen krijgen ‘gewone’ werknemers echter ook te maken met deze problematiek. Een manier om dit aan te pakken is het verlagen van de loonkosten voor werknemers aan de onderkant van de arbeidsmarkt, zonder dat hun nettoloon erop achteruit gaat. Dat kan bijvoorbeeld door werkgevers loonkostensubsidie of een korting te geven op belastingen en sociale premies voor werknemers tot een bepaald inkomen.¹¹ Een andere manier is het verlagen van het minimumloon in combinatie met lagere belastingen, waardoor werknemers hetzelfde overhouden. De lasten voor bedrijven gaan daardoor omlaag. Voor deze maatregelen geldt wel dat de overheidsuitgaven omhoog gaan. Deze hogere kosten kunnen gecompenseerd worden door hogere bijdrage aan belastingen en premies van hoogbetaalde werknemers. De lasten voor bedrijven blijven op die manier gelijk, maar er zal dan sprake zijn van een vraagverschuiving van hoogbetaalde naar laagbetaalde werknemers.¹² Hoewel deze maatregelen de positie van werknemers aan de onderkant van de arbeidsmarkt kunnen verbeteren, is het tegelijkertijd nodig om de scholingspositie van laagopgeleiden te verbeteren. Het CPB schrijft in een recent stuk over baanpolarisatie dat er een groep is van ongeveer 450.000 werknemers van ouder dan 25 jaar met alleen een havo of vwo-opleiding.¹³ Het loont om deze groep te stimuleren om minimaal een mbo4 opleiding te volgen. Het CPB geeft aan dat dit mogelijk is door het verstrekken van opleidingsvouchers of door belastingvoordelen te geven aan werkgevers om deze groep bij te scholen. Voor oudere werknemers is scholing en mobiliteit erg belangrijk om duurzaam inzetbaar te blijven. Volgens het CPB staan de rigide ontslagbescherming en het pensioenstelsel mobiliteit van oudere werknemers in de weg.¹⁴ Hierboven is al aangegeven hoe het ontslagstelsel eenvoudiger en soepeler kan worden gemaakt. Ook heeft het kabinet aangekondigd om op termijn naar een individueel pensioenstelsel te gaan.¹⁵ Dit kan eraan bijdragen dat

oudere werknemers eerder worden aangemoedigd om van baan te wisselen en zich zo nodig om te scholen.

3 Verbeter de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren

Inzetten op meer werken?

In de Kamerbrief 'Keuzes voor een beter belastingstelsel' schrijft staatssecretaris Eric Wiebes dat een nieuw belastingstelsel onder andere moet inzetten op het stimuleren van meer werken. In de brief wordt Nederland 'wereldkampioen deeltijdwerken' genoemd, met het laagste aantal gewerkte uren per werknemer van de OESO. Dat wordt niet neergezet als iets positiefs, maar als een negatief effect van een verstorend belastingstelsel. Uiteraard moet een belastingstelsel niet zo zijn ingericht dat mensen die meer gaan werken hun netto-inkomen bijna niet vooruit zien gaan. Ook is arbeidsparticipatie belangrijk. Maatregelen die dat beogen moeten wel kritisch worden beoordeeld. De keuzevrijheid van mensen is in het geding als het maken van bepaalde keuzes door fiscale maatregelen wordt gestimuleerd of juist ontmoedigd.

De inzet op een participatiesamenleving waarin mensen meer zorg zelf moeten verrichten en minder een beroep kunnen doen op regelingen van de overheid, staat in contrast met de inzet op meer werken. Veel deeltijdwerknemers zijn tevreden met het aantal uren dat ze werken. Hoewel vooral vrouwen in deeltijd werken, groeit ook het aandeel mannen dat een parttime baan heeft. Van 2001 tot 2012 groeide het aandeel mannen met een deeltijdbaai van 12 procent tot 17 procent.¹⁶ Het klassieke kostwinnersmodel dat in de twintigste eeuw dominant was, maakt plaats voor een model waarin het niet meer vanzelfsprekend is dat de man in voltijd werkt. Als mensen minder hoeven te werken, hebben ze meer tijd voor hun kinderen, voor vrijwilligerswerk en voor andere dingen die het leven zinvol en goed maken.

Een voorbeeld van een maatregel die meer werken wil stimuleren is de inkomensafhankelijke combinatiekorting (IACK), een belastingkorting voor werkende ouders. De alleenstaande ouder of minstverdienende partner ontvangt een belastingkorting die hoger is naarmate het inkomen hoger is. Daarmee wordt meer werken voor alleenstaande ouders of in deeltijd werkende partners gestimuleerd. In een studie van het Wetenschappelijk Instituut uit 2008 over gezin en werk werd al opgemerkt dat deze maatregel ouders stimuleert om hun zorgverantwoordelijkheden uit te besteden en om te zetten in betaalde arbeid.¹⁷ Het zou beter zijn om het geld voor deze maatregel in te zetten voor de arbeidskorting, met name voor laagbetaalde werknemers.

Voorstel: maak ruimte voor mantelzorg en vrijwilligerswerk

Mantelzorg en vrijwilligerswerk zijn heel belangrijke manieren om actief te zijn in de samenleving. De waarde daarvan kan moeilijk overschat worden. Het zorgt misschien niet voor economische groei, omdat het niet bijdraagt aan het bbp, maar het voorkomt waarschijnlijk wel heel veel (zorg)kosten.

Ruime mogelijkheden voor deeltijdwerk maken mantelzorg en vrijwilligerswerk aantrekkelijker. Werkgevers zouden er bij het opstellen van vacatures minder vanzelfsprekend vanuit moeten gaan dat een potentiële werknemer in voltijd wil werken.¹⁸ De overheid kan als werkgever het goede voorbeeld geven, door meer ruimte te maken voor onderhandelingen over werktijden of door meer vacatures te plaatsen die zijn ingericht op een 3- of 4-daagse werkweek. Werkgevers zullen over het algemeen kritisch zijn over meer werk in deeltijd, onder andere omdat meer deeltijdwerkers zorgt voor meer (administratieve) lasten in verband met werkgeverschap. Daarom moet ook in kaart worden gebracht welke knelpunten er zijn voor werkgevers om deeltijdwerknemers aan te nemen en hoe de administratieve lasten verminderd kunnen worden.

Dienstbare financiële infrastructuur

Een financiële sector is onmisbaar voor het functioneren van een economie. Met name door het verstrekken van krediet worden economische activiteiten mogelijk gemaakt. Het gevaar bestaat echter – en dat hebben we de afgelopen jaren kunnen zien – dat kredietverlening de reële economie niet ondersteunt, maar zeepbellen creëert en daarmee de economie kwetsbaar maakt. We moeten met elkaar gaan werken aan een dienstbare financiële infrastructuur.

De term infrastructuur geeft al aan dat de financiële sector geen doel op zichzelf is, maar een middel om partijen en geldstromen met elkaar te verbinden. In een dienstbare financiële sector wordt geen excessief risico genomen ten nadele van een derde partij, maar gaat het nemen van risico gepaard met het dragen van de gevolgen en wordt geïnvesteerd in langetermijnrelaties.

In dit hoofdstuk wordt een aantal maatregelen besproken die kunnen bijdragen aan de dienstbaarheid van de financiële sector. Allereerst moet prioriteit gegeven worden aan het afbouwen van private schulden (1), ten tweede moet het risicodragend vermogen in de financiële sector worden vergroot (2), ten derde is het wenselijk dat het toezicht meer wordt gebaseerd op brede principes dan op concrete regels (3) en ten vierde moet er in het financiële landschap ruimte gecreëerd worden voor een diversiteit aan spelers (4).

1 Geef prioriteit aan het afbouwen van private schulden

Een grote bankensector komt mede door hoge private schulden

De Nederlandse bankensector is erg groot, groter dan in veel omliggende landen. Daarnaast is de bankensector in de afgelopen decennia ook nog eens heel hard gegroeid. Eind jaren zeventig was de bankensector slechts eenmaal de omvang van het bbp. In 2007 piekte de omvang van bankbalansen op ruim zes keer het bbp.¹ Toch zijn de bankbalansen sinds de kredietcrisis al flink geslonken: de omvang van de balansen was in 2014 ruim vier keer het bruto binnenlands product. Een belangrijk deel van de groei van de bankensector heeft te maken met de groei van kredietverlening, met name hypotheeklen. Hypotheken vormen op dit moment de grootste post op de bankbalansen: 36 procent van het balanstotaal.² Met het benoemen van de grote hypotheekportefeuille van banken komen we op een typerend kenmerk van de Nederlandse economie, namelijk de grote

omvang van de private schulden (schulden van huishoudens en bedrijven): 224 procent ten opzichte van het bbp (2014).³ Het grootste deel daarvan bestaat uit schulden van huishoudens (ongeveer 130 procent ten opzichte van het bbp) en daarvan bestaat weer verreweg het grootste deel uit hypotheekschuld (ruim 100 procent ten opzichte van het bbp). Hoewel er op zichzelf niets mis is met hypotheeken, maken hoge hypotheekschulden een economie kwetsbaar. De grote bankensector is mede het resultaat van het feit dat het maken van schulden door allerlei fiscale regelingen wordt gestimuleerd. Grote private schulden blazen de balansen van banken op.⁴

Vorstel: zet met overheidsbeleid in op schuldvermindering

Er zullen stappen gezet moeten worden om het maken van schulden te ontmoedigen in plaats van te stimuleren. Hier is overheidsbeleid voor nodig, want huishoudens zullen uit zichzelf de stap naar minder schulden niet snel maken. Er is namelijk sprake van een micro-macro paradox: op huishoudniveau kan het verstandig zijn om een hoge hypotheek te nemen, terwijl het op macroniveau slecht uitpakt als iedereen dat doet. Hieronder worden drie maatregelen besproken die aflossen stimuleren en het maken van schulden beperken: het verlagen van de *loan-to-value*-limiet (a), het inzetten van pensioenaanspraken voor het aflossen van schulden (b) en het gelijk fiscaal behandelen van vreemd en eigen vermogen (c).

a De loan-to-value-limiet verder verlagen

De *loan-to-value*-limiet (LTV-limiet) is het maximumpercentage dat een huishouden mag lenen met een hypotheek in verhouding tot de waarde van de woning.⁵ Op dit moment wordt de LTV-limiet jaarlijks met een procentpunt verlaagd tot 100 procent in 2018. Conform het voorstel van de Nederlandsche Bank (DNB) is het verstandig om de jaarlijkse verlaging van de LTV-limiet met een procentpunt per jaar door te zetten tot 90 procent in 2028. Dit zorgt voor een ruime buffer voor huishoudens, waardoor ze beter beschermd zijn tegen veranderingen in de huizenprijzen. De huidige LTV-limiet is uitzonderlijk hoog vergeleken met andere landen.⁶

Een verlaging van de LTV-limiet is niet verstandig als de huurmarkt niet verbeterd wordt. Een hoger en diverser aanbod van huurwoningen is een voorwaarde voor een verdere verlaging van de LTV-limiet. Starters op de huizenmarkt zullen namelijk moeten sparen voordat ze een huis kunnen kopen. Dat zorgt voor een hogere vraag naar huurwoningen.

b Het inzetten van pensioenaanspraken voor het aflossen van schulden

Dit plan is al eerder in de Tweede Kamer besproken.⁷ Er zijn vooral twijfels over de uitvoerbaarheid ervan binnen het huidige pensioenstelsel, vanwege de

herverdelingseffecten die zullen optreden tussen verschillende pensioendeelnemers al naar gelang ze gebruik maken van de regeling. In een pensioenstelsel waarin iedereen zijn eigen potje met pensioenaanspraken heeft, speelt deze problematiek niet. Nu het kabinet heeft aangekondigd om op termijn naar een individueel pensioenstelsel te gaan⁸, ontstaat nieuwe ruimte voor deze maatregel.⁹ De mogelijkheid van het inzetten van pensioenaanspraken voor het sparen voor een huis is een interessante mogelijkheid voor starters op de woningmarkt die met een lagere LTV-limiet meer moeten sparen voordat ze een huis kunnen kopen.

c Eigen vermogen en vreemd vermogen fiscaal gelijk behandelen

Op dit moment wordt het financieren met vreemd vermogen fiscaal gestimuleerd. Bij bedrijven door de renteaftrekbaarheid van de vennootschapsbelasting en bij huishoudens door de hypotheekrenteaftrek. Dit stimuleert het aangaan van schulden en is dan ook niet wenselijk. Een economie is robuuster als er sprake is van meer risicodragend eigen vermogen. Daarom is het wenselijk om eigen vermogen en vreemd vermogen fiscaal gelijk te behandelen. In de huidige systematiek waarbij de woning in box 1 (belastbaar inkomen uit werk en woning) is ondergebracht, profiteren vooral hoge inkomens van hypotheekrenteaftrek door de progressieve tarieven.¹⁰ Voor het afbouwen van de hypotheekrenteaftrek kunnen de aanbevelingen van de Commissie Dijkhuizen over een vernieuwing van het belastingstelsel in aanmerking worden genomen.¹¹ Hoewel deze commissie geen afschaffing van de hypotheekrenteaftrek bepleitte (wat op lange termijn wel wenselijk is), kan een begin gemaakt worden met een eerlijkere hypotheekrenteaftrek door de woning naar box 3 (inkomen uit sparen en beleggen) te verplaatsen. Daardoor valt de hypotheekrenteaftrek onder hetzelfde tarief voor iedereen.

2 Vergroot het risicodragend vermogen in de financiële sector

De hervormingen van Basel III zijn niet voldoende

Na de kredietcrisis is er veel aandacht geschonken aan het feit dat grote banken *too-big-to-fail* zijn. Er zijn goede stappen gezet om te voorkomen dat de belastingbetaler moet inspringen voor het redden van een bank. Het Bazelse Comité van Banktoezichthouders heeft een standaard opgesteld voor kapitaaleisen waaraan banken moeten voldoen. De strengere risicogewogen kapitaaleisen moeten zorgen voor stabielere banken. Ook wordt er binnen de Europese bankenunie gewerkt aan een afwikkelmechanisme, dat ingeschakeld wordt in het geval van een dreigend faillissement van een bank.

Een belangrijk onderdeel daarvan is de *bail-in*. Dat betekent dat de vermogensverschaffers van een bank – inclusief de verschaffers van vreemd vermogen

– eerst moeten bloeden voordat een beroep kan worden gedaan op redding door de overheid (de zogenaamde *bail-out*). Een *bail-in* betekent dat impliciete subsidies worden weggenomen, waardoor grote banken dat voordeel verliezen ten opzichte van kleine banken die niet in aanmerking zouden komen voor redding door de overheid. Het is nog niet duidelijk hoe dit zal gaan werken. Het is de vraag of grote systeemrelevante banken echt failliet kunnen gaan, ook al komt er een standaard afwikkelmechanisme.¹²

Deze maatregelen maken de financiële sector robuuster. Er is echter nog steeds meer risicodragend kapitaal in de financiële sector nodig. Een partij die risicovolle beslissingen neemt, moet ook de consequenties daarvan kunnen dragen. Dat betekent dus dat de risico's niet zomaar op een derde partij afgewenteld kunnen worden. Pas dan is er sprake van echt risicodragend kapitaal.

Vorstel: verhoog buffers van banken naar 10 procent

Een eenvoudige, maar robuuste maatregel is om de *leverage ratio* of ongewogen kapitaalbuffer van banken op termijn te verhogen naar minimaal 10 procent.¹³ De leverage ratio is een harde kapitaaleis voor banken, die het minimumaandeel eigen vermogen ten opzichte van het balanstotaal bepaalt. De leverage ratio is in Basel III vastgesteld op 3 procent. De Nederlandse regering heeft besloten om daar met 4 procent net iets boven te gaan zitten. Dat is echter nog steeds erg weinig: met een buffer van 4 procent kan een verlies op het balanstotaal van net iets meer dan 4 procent al een faillissement veroorzaken. Dat banken zo'n lage buffer hebben is een weerslag van het feit dat ze impliciet gesubsidieerd worden door de overheid: bij grote verliezen zal de overheid een faillissement voorkomen. Dat is te zien aan het grote verschil tussen het eigen vermogen van banken en bedrijven. Veel grote gezonde bedrijven hebben een leverage ratio van hoger dan 30 procent.¹⁴ Hoewel de gewenste hoogte van een kapitaalbuffer afhangt van het soort activiteit dat wordt ondernomen en de risico's die daarmee gepaard gaan, is dit verschil niet slechts te verklaren door een verschil in activiteit.¹⁵ Het argument dat hogere buffers ten koste zouden gaan van de kredietverlening gaat niet op. Buffers zijn geen stilliggend geld, maar kunnen ook ingezet worden om kredieten te verlenen. Ook is eigen vermogen niet per definitie duurder dan vreemd vermogen. Het geëist rendement op eigen vermogen daalt namelijk als de risico's over een grotere buffer worden verspreid.¹⁶

3 Baseer het toezicht meer op brede principes dan op concrete regels

Door snelle ontwikkelingen loopt toezicht vaak achter

Toezicht houden op de financiële sector is een ingewikkelde aangelegenheid. De ontwikkelingen gaan bijzonder snel. Technologische ontwikkelingen – met

name digitalisering – zorgen ervoor dat banken hun bedrijfsmodel moeten aanpassen. De meeste handel op beurzen wordt door computers en algoritmes gedaan. Er zullen ook weer nieuwe soorten financiële producten ontwikkeld worden, met nieuwe kansen en vooral nieuwe risico's. Om op deze ontwikkelingen in te kunnen spelen, heeft een toezichthouder een zekere wendbaarheid en flexibiliteit nodig.

Wetgeving doorvoeren en het vaststellen van regels voor wat wel en niet mag, is een bureaucratische en trage aangelegenheid. Voordat de wetten uitgevoerd en de regels toegepast kunnen worden, zijn er al nieuwe vraagstukken die om aandacht vragen. Het kan bijvoorbeeld blijken dat bepaalde financiële producten tot veel risico's leiden en daarom verboden worden. Tegen de tijd dat het verbod is ingegaan, zijn er misschien al nieuwe producten ontwikkeld die min of meer hetzelfde doen, maar toch net anders zijn en daarom niet onder het verbod vallen.

Voorstel: baseer toezicht op principes voor goed bankieren

Met specifieke regels loopt een toezichthouder dus vaak achter de feiten aan. Er zijn bredere principes nodig voor 'goed bankieren' die de 'tand des tijds' enigszins kunnen weerstaan. De toezichthouder moet ruimte hebben om deze principes toe te passen op actuele ontwikkelingen. De twee vormen van toezicht die hier tegenover elkaar staan zijn *principle-based* en *rule-based* toezicht.¹⁷ Hoewel er altijd een mix van beide nodig zal zijn, is op dit moment een beweging richting meer principegebaseerd toezicht wenselijk.

De kritiek op principegebaseerd toezicht is dat het de macht van toezichthouders vergroot en dat bankiers niet weten waar ze aan toe zijn. Dit zijn reële nadelen. Echter, door principes voor 'goed bankieren' te formuleren, worden bankiers gedwongen om na te denken over welke handelingen, strategieën en producten daarbij passen. Die (morele) reflectie op het eigen handelen is noodzakelijk: er moet een mentaliteit zijn binnen de bankensector om zich 'maximaal aan de principes' te houden in plaats van 'minimaal aan de regels'. Om duidelijkheid te scheppen is een constante dialoog met de toezichthouder nodig, waarin duidelijk wordt wat de toezichthouder onder de principes verstaat en waar hij op toetst.

Reflectie vanuit de bankensector op salarisbeleid

Er zijn wel degelijk goede voorbeelden te noemen van actieve reflectie op het handelen binnen de bankensector. Triodos Bank kiest heel bewust voor een beloningssysteem waarin geen bonussen worden uitgekeerd en waarin de verhouding tussen het hoogste en het laagste salaris binnen de bank beperkt is. Op de website staat het volgende te lezen: “Ons salarissysteem is gebaseerd op de stelregel dat de inkomsten van de bank door alle medewerkers samen worden verdiend.”¹⁸ In 2014 was het hoogste salaris (dat van topman Peter Blom) een factor van 9,6 hoger dan het laagste salaris binnen de bank.

Een ander voorbeeld is de scherpe kritiek die topman Dirk Duijzer van de Rabobank (directeur Coöperatie en Duurzaamheid) in juni 2015 uitte over het beloningsbeleid in de bankensector.¹⁹ Volgens hem zijn de bonussen totaal ontspoord. Duijzer: ‘Niemand wilde ingrijpen. Bonussen? De universiteiten schreven dat het geweldig was.’ Duijzer vindt dat er een mentaliteitsverandering nodig is en dat banken zich weer moeten gaan bezinnen op hun maatschappelijke rol. Duijzer probeert dit zelf te stimuleren door het gesprek aan te gaan met de Raad van Bestuur.

Voorbeeld van een principe: alle activiteiten van banken moeten gekoppeld zijn aan klantenbelangen

Banken zijn dienstverlenende instellingen. Alle activiteiten die ze ondernemen dienen dan ook gekoppeld te zijn aan een bepaald klantenbelang. Het bezit van en handel in bepaalde financiële activa kan dienen om bepaalde risico's te beheersen. Handel in financiële activa die op geen enkele wijze gerelateerd is aan een klantenbelang, en dus puur voor de winst van de bank bestemd is, past echter niet bij de aard van de bank als financieel dienstverlener. In Amerika is een dergelijk principe ook ingevoerd (de zogenaamde Volcker-rule).²⁰ Ook de Europese Commissie heeft een verbod op handel voor eigen rekening voorgesteld voor de grootste Europese banken.²¹ Rabobank en ABN Amro vallen daar niet onder, maar ook voor deze banken zou het principe moeten gelden. Het is vervolgens de taak van de banken om aan te tonen op welke wijze hun activiteiten gerelateerd zijn aan de belangen van hun klanten. Ook dit principe zorgt ervoor dat de toezichthouder in kan spelen op actuele ontwikkelingen en snel kan ingrijpen waar nodig.

4 Creëer ruimte voor diversiteit in het financiële landschap

De visie van DNB op de bankensector

In juni 2015 bracht DNB een nieuwe *Visie op de structuur van de Nederlandse bankensector* uit. In deze visie wordt naar voren gebracht dat de Nederlandse bankensector groot en geconcentreerd is. Er zijn een vier grote banken – ING, Rabobank, ABN Amro en SNS – die samen verreweg het grootste deel van de binnenlandse markt voor hypotheekleningen, leningen aan bedrijven en deposito's van huishoudens beheren. De Nederlandse grootbanken worden wel getypeerd als universele banken. Dat wil zeggen dat ze niet gespecialiseerd zijn in een bepaald type product, maar dat ze een breed scala aan producten aanbieden. Dat kan een strategie zijn om risico's te beheersen: hoe meer activiteiten je onderneemt, hoe minder kwetsbaar je bent als bepaalde activiteiten minder goed lopen (diversificatie). De sector als geheel is daardoor echter juist eenvoudiger geworden. DNB stelt dan ook in het genoemde rapport:

De stabiliteit en efficiëntie van de bancaire dienstverlening worden het beste gewaarborgd in een sector die wordt gekenmerkt door *minder concentratie en meer ruimte voor diversiteit*.²²

In het rapport wordt vervolgens benoemd dat het wenselijk zou zijn voor de diversiteit en de stabiliteit van de bankensector als grote banken zich meer zouden richten op winstgevendende producten in plaats van een breed spectrum aan producten, zodat er meer ruimte kan ontstaan voor innovatieve kleine partijen die de concurrentie willen aangaan. Deze aanbeveling is echter niet zomaar in beleid te gieten. De overheid kan een bank niet verbieden om bepaalde producten aan te bieden. DNB noemt in het rapport wel een aantal maatregelen die genomen kunnen worden om de marktconcentratie van grote banken te verkleinen en het toetreden van kleine partijen te vergemakkelijken: het invoeren van standaardproducten (1), het terugdringen van financieringsvoordelen voor grote banken met goed toezicht en resolutie (2) en waar mogelijk het vereenvoudigen van regelgeving (3).

Standaardproducten zijn bijvoorbeeld verzekeringen die bij alle aanbieders dezelfde voorwaarden hebben, maar waarbij alleen de premie of de service verschilt. Het invoeren van standaardproducten kan consumenten helpen om betere keuzes te maken, hoewel hiervan niet veel heil moet worden verwacht.²³ Het terugdringen van financieringsvoordelen heeft onder andere te maken met de impliciete subsidie die grote banken ontvangen omdat ze *too-big-to-fail* zijn. Het vergroten van het risicodragend vermogen van banken – zoals hierboven besproken – is een stap om dat voordeel terug te dringen. Het terug-

dringen of vereenvoudigen van regelgeving blijkt altijd erg moeilijk. Een principegebaseerd toezicht kan wel zorgen voor minder (complexe) regelgeving. Eenvoudige regelgeving is erg belangrijke voor nieuwe toetreders.

Kredietunies

De moeite met eenvoud in regelgeving en ruimte voor nieuwe toetreders blijkt uit het debat dat in de Tweede Kamer gevoerd is over kredietunies. Kredietunies zijn coöperaties van bedrijven die elkaar van krediet voorzien. Dit biedt ondernemers in het midden en kleinbedrijf een kans om aan krediet te komen, omdat blijkt dat mkb'ers moeilijk aan een lening bij een bank kunnen komen. Kredietunies zijn een mooi voorbeeld van coöperatief kapitalisme in de praktijk: ondernemers werken samen en delen risico's. Het past bovendien in een trend waarin mensen en bedrijven met elkaar samenwerken buiten grote instituties zoals banken om. Een ander voorbeeld is de opkomst van crowdfunding. Crowdfunding groeit hard: in de eerste helft van 2015 werd 49 miljoen euro aan financiering opgehaald met crowdfunding, ten opzichte van 23 miljoen euro in de eerste helft van 2014.²⁴

De vraag is echter welke status deze nieuwe initiatieven hebben en in het verlengde daarvan aan welke eisen voor het toezicht er moet worden voldaan. Is een kredietunie een bank? Is er dan ook een bankvergunning nodig? Aan welke eisen moet een kredietunie voldoen? Er is een bepaalde angst bij de overheid om dit soort initiatieven de volle ruimte te geven en er bestaat een reflex om alles 'dicht te regelen'. Dat is begrijpelijk, want als er geen toezicht op kredietunies wordt gehouden staan er wellicht over een paar jaar gedupeerde ondernemers op de stoep in Den Haag. Het verstrekken van een lening aan een ondernemer kan betekenen dat je je geld nooit meer terugziet. Risico's zijn er dus inderdaad. Die moeten helder richting de leden worden gecommuniceerd. Er moet echter voor worden gewaakt de risico's uit te bannen door regelgeving en toezicht, want dat kan verstikkend werken.

Voorstel: ontwikkel regelgeving op maat

Het is belangrijk dat de overheid ruimte geeft aan nieuwe initiatieven, zodat in het financiële landschap meer diversiteit kan ontstaan. Diversiteit vergroot namelijk de veerkracht van een stelsel.²⁵ Door regelgeving op maat, zoals in het geval van kredietunies, kunnen nieuwe initiatieven de ruimte krijgen en worden ze minder snel door regelgeving verstikt. Als er nieuwe financieringsvormen ontstaan, moet bekeken worden of er maatwerk in regelgeving geleverd kan worden, zodat de diversiteit in het financiële stelsel kan worden vergroot.

Hoofdstuk 10

Goede groei

Groei moet ten dienste staan van de kwaliteit van leven. Het is dus geen doel op zich, en niet alle vormen van groei zijn wenselijk. De taak van de overheid is niet zozeer het bevorderen van economische groei, maar eerder het waarborgen van de kwaliteit van leven. Dat kan door bepaalde vormen van groei te stimuleren en andere juist af te remmen.

In dit hoofdstuk wordt het belang van een politieke visie voor de lange termijn benadrukt. Dat komt naar voren in de twee aandachtspunten die uitgewerkt worden. Allereerst is het belangrijk om het politieke gesprek over waarden te voeren (1). Ten tweede is het een taak van de overheid om te kijken hoe goede groei gestimuleerd kan worden (2). Om deze aandachtspunten te illustreren wordt op verschillende plaatsen in dit hoofdstuk duurzame energievoorziening als casus belicht.

1 Voer het politieke gesprek over waarden

De dominantie van groei en cijfers in politieke debatten

In het jaarboek van de parlementaire geschiedenis van 2015 schrijven Arjo Klamer en Paul Teule een artikel over de grote rol van het bbp en andere cijfers in de politiek.¹ Die grote rol is begrijpelijk: meten is weten, op cijfers kun je beleid maken en afrekenen. We zouden niet goed weten hoe we de omvang van de staatsschuld, het begrotingstekort en ander indicatoren moeten wegen als we het niet konden terugvallen op cijfers als het bbp. Die cijfers zijn dus in de huidige omstandigheden nuttig en nodig. Ze hebben echter ook beperkingen. Cijfers zijn altijd een reductie van de werkelijkheid. Zo neemt het bbp alleen goederen en diensten mee waarvoor een financiële transactie plaatsvindt. Klamer en Teule merken op dat Simon Kuznets – de econoom die in de jaren dertig van de vorige eeuw het bbp ontwikkelde – bekend stond “als criticaster van het bbp als maatstaf voor welzijn en voor de blinde steun voor economische groei zonder te weten wat er precies groeit en waarvoor.”²

Politiek gaat bij uitstek over waarden, om het maken van keuzes over wat belangrijk en goed is voor de samenleving. Dat benadrukken ook Klamer en Teule in hun artikel. Het politiek gesprek moet dus in eerste instantie daarover gaan. Groeicijfers, economische effecten en financiële budgetten

zijn wel relevant, maar ze zijn secundair. Niet kwantiteiten, maar kwaliteiten moeten centraal staan. Hieronder wordt een aantal aanzetten daarvoor gedaan.

a Voorstel: beschouw economische groei niet als doel, maar slechts als indicator

De meeste politici zullen niet zeggen dat economische groei een doel op zichzelf is. Ze zullen eerder zeggen dat het een middel is, bijvoorbeeld om groei van de werkgelegenheid te bereiken. Maar wat betekent het dat economische groei een middel is? Een middel is een instrument dat je voor een bepaald doel kunt inzetten. Economische groei kun je echter niet op die manier inzetten. Er is geen beleidsinstrument ‘economische groei’ dat je uit de beleidskast kunt halen, maar er zijn juist middelen nodig om economische groei te bereiken. De manier waarop economische groei tot stand komt is bovendien enorm complex.

Om die redenen wordt in deze studie niet gesproken over economische groei als doel en ook niet als middel. Als de verschillende elementen van een economie goed georganiseerd worden – onderwijs, arbeidsmarkt, infrastructuur, financiële sector – is groei iets wat tot stand komt als resultaat van economische activiteit. Het bbp is nuttig voor het meten van de materiële welvaart of voor het uitdrukken van het begrotingstekort of de staatsschuld. Het heeft daarom als indicator een legitieme plaats in de politiek, maar het zegt slechts in beperkte mate iets over de kwaliteit van de samenleving.

b Voorstel: geef niet-financieel-economische maatstaven een prominenter plek

Vanwege de huidige dominantie van groeicijfers en financiën in de politiek, is het nodig om het belang van groei en groeicijfers te relativiseren. Door andere maatstaven een prominenter plek te geven kan de dominantie van financieel-economische maatstaven terug worden gedrongen. Het is belangrijk dat de manier waarop economische groei tot stand komt zichtbaar wordt, inclusief de keerzijden van groei. In de beleidsvoorbereiding en beleidsevaluatie kunnen sociale en ecologische waarden een grotere plaats krijgen.³

Het geven van een plaats aan alternatieve maatstaven is belangrijk, maar heeft ook beperkingen. Het doorbreekt namelijk nog steeds niet de preoccupatie met cijfers en meetbaarheid. Veel dingen die belangrijk zijn, zoals familie, gemeenschappen in de buurt of vrijwilligerswerk, laten zich moeilijk meten. Dat mag echter niet betekenen dat hieraan voorbij wordt gegaan, want veel politieke partijen hebben deze aspecten van de samenleving hoog in het vaandel staan.

Alternatieve maatstaven voor het bbp: menselijke ontwikkeling en geluk

Er zijn alternatieven ontwikkeld om economische ontwikkeling of menselijke ontwikkeling in brede zin te meten, zoals de Human Development Index van de Verenigde Naties.⁴ Daarin wordt naast economische groei gekeken naar levensverwachting, armoede, onderwijs en analfabetisme. Deze verschillende indicatoren worden vervolgens geïntegreerd in een score op een schaal van 0 tot 1. Ook zijn er tal van onderzoeken die proberen 'geluk' of 'subjectief welzijn' te meten. Uit deze onderzoeken blijkt dat onder een bepaald inkomensniveau economische groei tot hoger geluk leidt, maar dat vanaf een bepaald inkomensniveau het geluksniveau bijna niet meer toe neemt.⁵ De resultaten van dit onderzoek lijken te suggereren dat economische groei vooral belangrijk is om in de basisbehoeften van mensen te voorzien, maar dat het minder relevant wordt zodra mensen een bepaalde mate van rijkdom hebben bereikt.

Dit soort maatstaven zijn interessant, maar hebben ook hun eigen beperkingen. Er zijn allerlei methodologische vragen te stellen bij het geluksonderzoek. Kunnen de resultaten tussen verschillende landen wel vergeleken worden? Wat wordt eigenlijk verstaan onder 'geluk'? In vergelijking hiermee is de Human Development Index meer gebaseerd op objectieve indicatoren. De beperking van deze maatstaf is dat veel verschillende indicatoren ondergebracht worden in één cijfer, waardoor sterk verschillende landen hetzelfde cijfer kunnen behalen.

c Voorstel: werk aan een visie voor de lange termijn

Vaak wordt politiek beheerst door de waan van alledag. In die dynamiek spelen media een belangrijke rol. Politici willen zichzelf in de kijker spelen en dat kan door als eerste bij de microfoon te staan om vragen te stellen over bepaalde ontwikkelingen. Ook de publicatie van cijfers over de meest recente economische ontwikkelingen leent zich goed voor een focus op de korte termijn. Een hoger werkloosheidscijfer vormt al snel de aanleiding om het kabinet ter verantwoording te roepen over het gevoerde beleid en over de noodzaak van aanvullende maatregelen. Debatten over kortetermijnvraagstukken leiden echter vaak af van waar het echt om gaat.

Door een langetermijnvisie op de economie te formuleren, kunnen politici communiceren welke waarden ze centraal stellen. Het is belangrijk om daar een politiek en maatschappelijk debat over te voeren. Waar moeten we heen met Nederland? Willen we vooral inzetten op groei, op meer werken, op

het bestrijden van ongelijkheid, op participatie van kwetsbare groepen of op duurzaamheid?

Een langetermijnvisie moet niet in de lucht blijven hangen, maar moet op verschillende deelterreinen zo concreet mogelijk worden uitgewerkt. Het belang daarvan kan worden geïllustreerd door duurzame energievoorziening als voorbeeld te nemen. Nederland heeft zich ten doel gesteld om in 2050 een duurzame energievoorziening te hebben. Dat is een ambitieus doel, maar het is nog niet concreet ingevuld wat een 'duurzame energievoorziening' precies is en welke consequenties eraan verbonden worden. In een artikel over dit onderwerp beschrijft Pieter Boot (hoofd van de sector Klimaat, Lucht en Energie van het Planbureau voor de Leefomgeving) het belang van het formuleren van een langetermijndoelstelling met bijbehorende maatregelen, zodat investeerders weloverwogen kunnen investeren.⁶ Dat kan het beste worden geborgd door de doelstelling (in wetgeving) vast te leggen. Door op deze manier met een visie op de lange termijn bezig te zijn, kan de overheid het investeringsklimaat versterken en goede groei stimuleren.

2 Ga voor goede groei (en voor goede krimp)

De rol van de overheid in groei en krimp

Groei heeft alles te maken met het menselijke vermogen tot creativiteit. Het is belangrijk dat die creativiteit op zo'n manier wordt ingezet dat het ten goede komt aan de maatschappij als geheel. Goede groei is groei die ten goede komt aan de maatschappij als geheel. De spannende vraag is welke rol de overheid heeft in het stimuleren van dit soort groei en krimp.

In de theorie over industriebeleid wordt vaak naar voren gebracht dat de rol van de overheid vooral voorwaardenscheppend is. Oftewel, het beleid moet vooral generiek zijn. Specifiek beleid, bijvoorbeeld beleid dat bepaalde sectoren uitkiest als groeisectoren en die sectoren ondersteunt, wordt vaak gezien als een kwetsbare strategie. De overheid kan namelijk niet weten welke sectoren het in de toekomst goed zullen doen en bovendien kunnen subsidies ervoor zorgen dat bedrijven achterover gaan leunen en niet echt innoveren. Deze kritiek is vaak terecht. Toch is een actieve rol van de overheid gewenst als het gaat om het bevorderen van bepaalde innovaties.

De innovatie-econoom Mariana Mazzucato werkt in haar boek *De ondernemende staat* uit waarom de overheid een actieve rol heeft in het stimuleren van innovatie. Ze stelt dat in de opstartfase van vernieuwende technologieën en bedrijven de risico's en de onzekerheid zo groot zijn, dat er risicodragend kapitaal voor de lange termijn beschikbaar moet zijn. Dat kapitaal komt niet snel van private investeerders, daarvoor is het risico te groot en zijn de resultaten te ongewis. Er is dus een langetermijninvesteerder nodig en dat kan volgens

Mazzucato alleen de overheid zijn.⁷ Zoals ook is aangegeven in hoofdstuk 5 (5.1, onder het kopje ‘markten sturen’), moet daarbij wel de eigen aard van de overheid in het oog gehouden worden. Dat betekent dat het stimuleren van innovatie verbonden moet zijn met politieke en maatschappelijke waarden. Volgens Mazzucato heeft de overheid een belangrijke rol bij het bewerkstelligen van een ‘groene revolutie’. Een voorbeeld van het bevorderen van goede groei is dan ook het stimuleren van duurzame energieopwekking, en het stimuleren van energiebesparing is een mooi voorbeeld van goede krimp. Hieronder worden twee aanzetten uitgewerkt voor het bereiken van goede groei en goede krimp.

a Voorstel: investeer in een energiezuinig gebouwde omgeving

De doelstelling voor Nederland is om in 2020 14 procent van de totale energiebehoefte met hernieuwbare energie te dekken. Alleen maar inzetten op een hoog aandeel hernieuwbare energie is echter niet voldoende, allereerst omdat er ook bij hernieuwbare energie een beroep wordt gedaan op natuurlijke hulpbronnen. Voor de productie van zonnepanelen zijn bijvoorbeeld schaarse grondstoffen nodig.⁸ In de tweede plaats kan hernieuwbare energie fossiele energie voorlopig nog niet volledig vervangen, met name niet in de energie-intensieve industrie. Energie kan nog niet efficiënt genoeg in grote hoeveelheden opgeslagen worden en de productie van wind- en zonne-energie is erg instabiel, waardoor aanvulling nodig is door vormen van energie die wel stabiel leverbaar zijn (zoals kolen of gas).

De meest eenvoudige en snelle winst in termen van CO₂-uitstoot valt te behalen met energiebesparing.⁹ Energiebesparing is een voorbeeld van goede krimp. Er zou een groot programma kunnen worden opgezet om bestaande woningen energiezuiniger te maken. Daarvoor is samenwerking tussen de (lokale) overheid en het bedrijfsleven nodig. Ook is een belangrijke rol weggelegd voor woningcorporaties. De technieken om woningen energieneutraal te maken bestaan al en nieuwbouwwoningen worden al zoveel mogelijk energieneutraal gebouwd. In de bestaande woningbouw kan echter nog een grote slag gemaakt worden. Burgers moeten hier oog voor krijgen en bedrijven moeten hun businessplan hierop afstemmen. De overheid kan dit stimuleren door voorlichting te geven en akkoorden te sluiten met belangrijke partijen. Door dit groots aan te pakken, kan er een impuls gegeven worden aan de bouwsector. Op lange termijn is dit simpelweg noodzakelijk. Over 15 à 20 jaar zal het Groningse gas op zijn en al ruim daarvoor zal de productie in Nederland niet meer genoeg zijn om aan de binnenlandse vraag te voldoen.

Stroomversnelling

Op 20 juni 2013 sloten zes woningcorporaties en vier bouwbedrijven de samenwerkingsovereenkomst Stroomversnelling. In deze overeenkomst stelden ze als doel om voor 2020 111.000 huurwoningen zodanig te renoveren dat de energierekening verdwijnt. Het plan verloopt in drie fasen: prototypering met 1000 renovaties tot eind 2014 (1), industrialisatie met 10.000 renovaties tot eind 2016 (2) en opschaling met 100.000 renovaties tot 2020 (3). Het concept ziet er als volgt uit:

- 1 Huurders betalen hun energiekosten aan hun corporatie
- 2 Corporaties investeren dat geld in renovatie
- 3 Bouwers leveren duurzaam gerenoveerde woningen, zonder energiekosten (=nul-op-de-meter).

Inmiddels is er ook een overeenkomst tussen verschillende partijen gesloten om koopwoningen energieneutraal te maken. De drijvende kracht achter deze initiatieven is ‘Greenspirator’ Jan Willem van de Groep. Hij ontving de klimaatpenning 2015 – een prijs voor personen of organisaties die zich onderscheiden op het gebied van duurzaamheid – uit handen van prinses Laurentien. In een interview legt hij uit waarom energiebesparing in de gebouwde omgeving zo belangrijk is: “Omdat de grootste energievraag uitgaat naar warmte. Die is niet zomaar door een duurzame bron te vervangen. In de gebouwde omgeving zouden we daar zeker zo’n 150 windmolens per gemeente voor nodig hebben. Radicale besparing van warmte is dus de enige manier om snel meters te maken in de gebouwde omgeving en in 2050 een duurzame woningvoorraad te hebben.”¹⁰

b Voorstel: stel eisen aan publieke R&D

Wetenschappelijk onderzoek en technologische ontwikkeling leveren op lange termijn een belangrijke bijdrage aan economische groei. Als we willen dat die groei de goede kant op gaat, dan is het belangrijk ervoor te zorgen dat onderzoek zoveel mogelijk gericht is op het creëren van maatschappelijke waarde. Voor fundamenteel onderzoek zullen vooral investeringen van de overheid noodzakelijk zijn, omdat de risico’s en de onzekerheid voor private partijen in dat stadium te groot zijn.

Om de innovativiteit van de economie te bevorderen heeft de overheid als doelstelling om 2,5 procent van het bbp te besteden aan R&D (onderzoek en ontwikkeling). In 2012 was dit aandeel 2,16 procent, onder te verdelen in een

aandeel van bedrijven (1,22 procent), publieke onderzoeksinstituten (0,23 procent) en hoger onderwijs (0,7 procent).¹¹ Een grote hoeveelheid publieke R&D is geen doel op zich. Het gaat – vanuit het perspectief van de overheid – om de vraag aan wat voor type onderzoek en ontwikkeling het geld wordt besteed. Uiteraard hebben bedrijven de ruimte om vrij onderzoek te doen, maar zodra er participatie is van de overheid, mogen er eisen gesteld worden aan het onderzoek. Zo zou bijvoorbeeld gesteld kunnen worden dat technologisch onderzoek dat door de overheid wordt gefinancierd een expliciet maatschappelijke doelstelling moet hebben. Een voorbeeld daarvan is dat bij technologisch onderzoek duurzaamheid een belangrijke rol moet spelen (zie voor een casus onderstaand kader).

Fundamenteel en integraal onderzoek naar duurzame energie nodig

Op dit moment is hernieuwbare energie nog niet genoeg ontwikkeld om fossiele energie volledig te kunnen vervangen. Wind- en zonne-energie kunnen nog lang niet voldoen aan de Nederlandse energiebehoefte. Zelfs als het hele land vol wordt gezet met windmolens, zullen er alternatieven moeten zijn die de energie leveren als de wind niet waait.¹² Er blijft fundamenteel onderzoek nodig naar het efficiënter maken van duurzame energie en naar alternatieve energiebronnen. Er is een cruciale rol weggelegd voor de overheid om dit fundamentele onderzoek te financieren.

Meer geld voor dit onderzoek kan worden vrijgemaakt door hogere energiebelasting. Dat geeft direct een stimulans tot energiebesparing. Door prijzen uit te reiken aan de meest vernieuwende en duurzame vormen van energie kan innovatief onderzoek gestimuleerd worden. Om het innovatieproces te bevorderen, moet goed worden nagedacht over de vormgeving van het onderzoek. Een vormgeving waarbij aandacht is voor interacties tussen verschillende partijen en systeeminnovatie bevordert het leerproces.¹³ Een deel van het geld zou bijvoorbeeld gebruikt kunnen worden om ermee te gaan experimenteren in de praktijk, om te voorkomen dat de kennis in het laboratorium blijft hangen. Het onderzoek is idealiter multidisciplinair van aard. Zo kunnen bedrijfskundigen en ondernemers worden ingeschakeld om na te denken over een winstgevend businessmodel dat past bij nieuwe vormen van duurzame technologie.

Samenvatting

De kernvraag van deze studie is op welke manier het christelijk-sociale denken kan bijdragen aan een visie op economie in brede zin en op actuele economische vraagstukken. Deel I is gericht op het in kaart brengen van actuele economische vraagstukken. Daarbij wordt ingezoomd op de deelterreinen arbeidsmarkt, financiële markten en economische groei. In deel II komen de bouwstenen van coöperatief kapitalisme aan de orde: de plaats van de markt in de maatschappij, de verantwoordelijkheid van de overheid en van marktpartijen en de betekenis van christelijk-sociale waarden voor de economie. In deel III worden op de drie genoemde deelterreinen beleidsaanpakken uitgewerkt, geïnspireerd door een christelijk-sociale visie op economie.

Deel I – Uitdagingen voor onze economie

In *hoofdstuk 2* wordt geconstateerd dat ontwikkelingen op de arbeidsmarkt zorgen voor een toenemende druk op werkenden, vooral op laagopgeleiden. Technologische ontwikkelingen zorgen ervoor dat veel beroepen geautomatiseerd kunnen worden. De gevolgen voor werkenden zijn ongelijk verdeeld: hoogopgeleiden profiteren terwijl laagopgeleiden juist minder werk kunnen vinden. Er is ook sprake van flexibilisering. Het aantal zzp'ers en werknemers met een tijdelijk contract wordt groter. Ondanks deze flexibilisering is de cao nog vrij stevig verankerd in de Nederlandse arbeidsmarkt. Vakbonden kampen wel met dalende ledenaantallen.

Hoofdstuk 3 analyseert de financiële sector. Banken zijn, in hun rol van kredietverstrekker, onmisbaar voor het goed functioneren van de economie. Kredietverlening zorgt ervoor dat waardevolle economische activiteiten kunnen worden ondernomen, en maakt dus groei mogelijk. De kredietverlening – met name aan huishoudens in de vorm van hypotheeklen – groeide de afgelopen decennia echter harder dan de economie. Een grote schuldenberg maakt de economie erg kwetsbaar voor schokken. Veel kredieten komen bovendien niet ten goede aan economische activiteit, maar zorgen vooral dat er zeepbellen op financiële markten ontstaan.

Hoofdstuk 4 begint met het schetsen van de hoge welvaartsgroei sinds de industriële revolutie. De economische groei is tussen 2007 en 2015 echter gestagneerd en de inkomens van huishoudens zijn zelfs sinds 2000 bijna niet meer gegroeid. Er zijn allerlei factoren besproken die een verklaring bieden voor deze haperende groei: de dalende bevolkingsgroei en een krimpende beroepsbevolking, hoge schulden, achterblijvende lonen, lage investeringen en

lage rente. De laatste vier factoren duiden op onevenwichtigheden in de Nederlandse economie die in de komende jaren aandacht vereisen.

Deel II – Bouwstenen van coöperatief kapitalisme

Hoofdstuk 5 gaat over de kracht en beperkingen van de markt. De markt is het samenlevingsdomein waar de logica van de ruil centraal staat. In marktwerking zien we de logica van de ruil in actie. De waarde van deze logica wordt gezien en benadrukt in de christelijk-sociale traditie: het zet mensen aan tot samenwerking, mensen kunnen zich ontplooiën en een bijdrage leveren aan de maatschappij. Markten hebben echter ook hun beperkingen. Er zijn verschillende vormen van marktfalen en de marktlogica moet niet dominant worden in domeinen waar een andere handelingslogica geldt of andere waarden centraal staan.

In *hoofdstuk 6* wordt beargumenteerd dat een goed functionerende economie ontstaat in een samenspel van overheid, markt en samenleving. De overheid heeft een rol in het laten werken, begrenzen, corrigeren en sturen van markten. Ook is samenwerking erg belangrijk voor de economie. Nieuwe vormen van samenwerking zullen in de toekomst waarschijnlijk meer plaatsvinden op decentraal niveau en door middel van gelegenheidscoalities. Coöperatief kapitalisme kan daarbij dienen als een nieuw paradigma. Overheid, markt en samenleving moeten niet tegen elkaar worden uitgespeeld, maar hebben elkaar nodig.

In *hoofdstuk 7* zijn de thema's werk, geld en groei – die ook centraal staan in de analyse in deel I – belicht vanuit de christelijk-sociale traditie. Werk is iets dat mensen waardigheid geeft door de mogelijkheid om hun talenten te benutten en elkaar te dienen. Geld is een middel dat dienstbaar moet zijn aan waardevolle economische activiteiten en aan menselijke relaties. Groei is een resultaat van economische activiteit, en moet ten dienste staan van kwaliteit van leven.

Deel III – Hoe verder?

In *hoofdstuk 8* komen verschillende maatregelen aan de orde die knelpunten op de arbeidsmarkt aanpakken. Door de bescherming van werknemers met een tijdelijk contract en met een vast contract beter in balans te brengen, worden de risico's op werkloosheid eerlijker verdeeld. Ook moet het voor werkgevers aantrekkelijker worden om laagbetaalde werknemers aan te nemen en moet de scholingspositie van laagopgeleiden verbeterd worden. Als laatste is aan de orde gekomen dat mantelzorg en vrijwilligerswerk beter gefaciliteerd kunnen worden, bijvoorbeeld door meer deeltijdbanen aan te bieden.

In *hoofdstuk 9* staat de vraag centraal hoe de financiële sector meer dienstbaar kan zijn aan de reële economie. Allereerst moet worden ingezet op het tegengaan van hoge private schulden. Ten tweede moet er voldoende risicodragend kapitaal in de financiële sector aanwezig zijn, zodat wie risico neemt ook risico draagt. Het derde punt is dat principegebaseerd toezicht de toezichthouder meer mogelijkheid geeft om in te spelen op actuele ontwikkelingen en de financiële sector stimuleert om actief te reflecteren op het handelen. Als laatste wordt benadrukt dat diversiteit in de financiële sector cruciaal is. Ruimte voor nieuwe spelers kan onder andere worden bevorderd door regelgeving op maat. *Hoofdstuk 10* start vanuit het uitgangspunt dat groei ten dienste moet staan aan kwaliteit van leven. In de politiek hoort het gesprek over waarden centraal te staan. Economische groei is slechts een indicator, naast andere belangrijke indicatoren waarin sociale of ecologische aspecten naar voren komen. Daarnaast kan de overheid bepaalde vormen van groei stimuleren en andere juist afremmen. Het is belangrijk om een visie op de lange termijn te ontwikkelen, bijvoorbeeld op het gebied van duurzame energie.

Verwijzingen

Hoofdstuk 1

- 1 R.L. Heilbroner, *De ontwikkeling van de economische samenleving* (Utrecht 1977) 17-24.
- 2 Heilbroner spreekt van dirigisme.
- 3 R. van Putten en W. Beekers, *Coöperatiemaatschappij: Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2014).
- 4 Van Putten en Beekers, *Coöperatiemaatschappij*, 14.
- 5 Ibidem, 87.
- 6 P. Mills en M. Schluter, *After Capitalism: Rethinking Economic Relationships* (Jubilee Centre 2012).
- 7 M. Albert, *Kapitalisme contra Kapitalisme* (Amsterdam 1992). Zie ook Bakker e.a., 'Het Rijlands model als inspiratiebron', *Holland Management Review* 103 (2005) 72-81. In latere literatuur over de varianten van kapitalisme wordt onderscheid gemaakt tussen gecoördineerde en liberale markteconomieën. Zie hiervoor P.A. Hall en D. Soskice (red.), *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage* (New York 2001). Voor een bespreking van de ontwikkeling van de Nederlandse economie in deze termen zie J. Dankers, K.E. Sluyterman en J.L. van Zanden, *Variaties in kapitalisme: Ontwikkeling en prestatie van de Nederlandse markteconomie in de twintigste eeuw* (SMO 2013).
- 8 Dat wil niet zeggen dat er geen sprake is van collectieve blikvernuwing of zelfs ideologische verblindings. Bob Goudzwaard e.a. schrijven daar uitgebreid over in *Wegen van hoop in tijden van crisis* (Amsterdam 2009).
- 9 Twee voorbeelden van belangrijke thema's die heel beperkt aan de orde komen zijn duurzaamheid en de positie van ouderen op de arbeidsmarkt.

Hoofdstuk 2

- 1 In juni 2015 was de (seizoensgecorrigeerde) werkloosheid 614.000 personen (Bron: CBS).
- 2 C.B. Frey en M.A. Osborne, *The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerisation?* (Oxford 2013). Letterlijk citaat: "According to our estimate, 47 percent of total US employment is in the high risk category, meaning that associated occupations are potentially automatable over some unspecified number of years, perhaps a decade or two." (38).

- 3 J.M. Keynes, 'Economic possibilities for our grandchildren', in: J.M. Keynes, *Essays in persuasion* (New York 1963) 358-373.
- 4 De term 'creatieve destructie' is afkomstig van de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter. Volgens hem zijn dynamiek en verandering kenmerkend voor het kapitalisme.
- 5 M. Goos, A. Manning en A. Salomons, 'Explaining Job Polarization: Routine-Biased Technological Change and Offshoring', *American Economic Review* nr. 8 (2014) 2509-2526. Tabel 2 is afkomstig uit dit artikel.
- 6 Het 'midden' van de arbeidsmarkt is lastig te definiëren. In deze benadering is gekozen voor het ordenen van beroepen naar loon en de ontwikkelingen in werkgelegenheid van deze beroepen over de tijd. Zie ook voor een bespreking van de Nederlandse situatie: B. ter Weel, *Loonongelijkheid in Nederland stijgt* (CPB Policy Brief 2012/06).
- 7 A. Heyma en S. van der Werff, *De sociaal-economische situatie van langdurig flexibele werknemers* (SEO Economisch Onderzoek, 2013-09).
- 8 Heyma en Van der Werff, i. Verblif in de flexibele schil wordt in dit onderzoek opgevat als een periode waarin meerdere tijdelijke en flexibele banen worden vervuld die kunnen worden afgewisseld met korte perioden van werkloosheid. Het langere verblijf in de flexibele schil heeft overigens voor een deel te maken met de recessie, waardoor werknemers minder snel een vast contract krijgen aangeboden.
- 9 R. Muffels, 'Flexibilisering en de toegang tot de arbeidsmarkt', *TPEdigitaal* nr. 4 (2013) 79-98.
- 10 Bron: Eurostat (zoekterm: Main reason for temporary employment).
- 11 R. Muffels en T. Wiltthagen, 'Flexwerk en werkzekerheid in tijden van crisis', *Economisch Statistische Berichten* nr. 4602 (2011) 54-57. Dat terwijl het loon volgens economische theorie over het algemeen hoger zou moeten liggen als compensatie voor de werkonzekerheid. Dat hoeft niet zo te zijn als er sprake is van een tijdelijke baan als opstap naar een vaste baan.
- 12 Bijvoorbeeld in Frankrijk, waarin er alleen een tijdelijk contract mag worden aangeboden worden als de aard van het werk ook tijdelijk is. Zie N. Lepage-Saucier, J. Schleich

- en E. Wasmer, 'Moving Towards a Single Labour Contract: Pros, Cons and Mixed Feelings', *OECD Economics Department Working Papers* nr. 1026 (2013) 14.
- 13 Het is de vraag hoe lang fiscale voordelen voor zzp'ers zullen blijven bestaan. Er is een interdepartementaal beleidsonderzoek gedaan naar de positie van zzp'ers. Een mogelijke uitkomst van dit onderzoek is het beperken van de fiscale voordelen. Dit onderzoek is ten tijde van het schrijven van dit boek nog niet gepubliceerd.
- 14 L. Kösters en W. Smits, 'Tijdelijk werk: Nederland in Europees perspectief', in: K. Chkalova e.a. (red.), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt: De focus op flexibilisering* (Den Haag 2015) 129-150.
- 15 <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/3654748/2014/05/14/Caohoudt-op-te-bestaan-dat-is-onvermijdelijk.dhtml>.
- 16 P.T. de Beer, '30 jaar na Wassenaar: de Nederlandse arbeidsverhoudingen in perspectief', in: P.T. de Beer (red.), *Arbeidsverhoudingen onder druk* (Den Haag 2013) 11-58.
- 17 De Beer, 30 jaar na Wassenaar, 30.
- 18 F.B.J. Grapperhaus, *Terug de polder in: Pleidooi voor een werkende arbeidsmarkt* (Amsterdam 2013) 79.

Hoofdstuk 3

- 1 Voor een uitgebreide analyse van de oorzaken en achtergronden van de financiële crisis, zie C. van Ewijk en C. Teulings (red.), *De Grote Recessie: Het Centraal Planbureau over de kredietcrisis* (Amsterdam 2009).
- 2 Het ligt iets genuanceerder dan hier wordt voorgesteld. Een bank moet namelijk een lening wel financieren. Op macroniveau betekent het verstrekken van een lening echter dat er geld wordt gecreëerd. Voor een meer complete uitleg van het proces van geldschepping, zie Robin Fransman, *Sparen is geen deugd* (Amsterdam 2014).
- 3 D.J. Bezemer, 'Lessen uit de crisis: waarom we opnieuw moeten nadenken over geld', *TPEdigitaal* nr. 3 (2012) 63-73.
- 4 Uiteraard kan de ECB de geldhoeveelheid ook beïnvloeden door opkoopprogramma's van bijvoorbeeld staatsobligaties. Hierbij worden obligaties gekocht op de secundaire markt, waarbij het gaat om obligaties die al door de staat zijn uitgegeven. Deze kwantitatieve verruiming is iets anders dan monetaire financiering, waarbij de centrale bank direct geld leent aan overheden. Ook bij kwantitatieve verruiming geldt dat de invloed op inflatie indirect is. De ECB kan namelijk niet voor een bank besluiten wat er met de vrijgespeelde liquiditeit wordt gedaan.

- 5 Zie Jaap van Duijn, *Uit Balans: Hoe de Nederlandse economie in het ongereede raakte* (Amsterdam 2015) 26. De schulden van bedrijven zijn relatief stabiel gebleven en de schulden van de overheid zijn licht gestegen. Die stijging van de staatsschuld heeft vooral te maken met de redding van banken die nodig was na de crisis.
- 6 Deze verhouding loopt uiteraard niet helemaal gelijk, maar er kan wel een onderscheid gemaakt worden tussen productieve en improductieve schulden, waarbij productief wordt verstaan in de zin van het bevorderen van economische groei. Dit onderscheid wordt gemaakt door de econoom Dirk Bezemer. Zie D.J. Bezemer, 'Schumpeter might be right again: the functional differentiation of credit', *Journal of Evolutionary Economics* nr. 5 (2014) 935-950. Als een bank een lening verstrekt aan een bedrijf dat een investering doet, komt het ten goede aan de reële economie. De investering die betaald wordt met schuld, leidt tot toename van de werkgelegenheid en groei van de inkomsten. De activiteiten van de onderneming zorgen voor kasstromen waarmee de lening kan worden terugbetaald. Als een lening echter wordt gebruikt voor consumptieve bestedingen of om bestaande activa zoals huizen te kopen, dan zorgt dat in veel mindere mate voor een toename van economische activiteit. Als je een auto koopt met een lening, dan wordt de economie kortstondig gestimuleerd door de uitgave, maar de aankoop levert geen kasstroom op waarmee je de lening kunt terugbetalen. Je zult moeten besparen op andere uitgaven om de lening terug te betalen. Hetzelfde geldt voor een belangrijk deel voor hypotheekleningen. Daarmee worden namelijk vooral bestaande woningen gekocht. In totaal levert zo'n lening dus geen of weinig economische waardecreatie op. Er komt door de lening wel meer geld in omloop, maar er wordt geen waarde toegevoegd aan de economie. Ook De Nederlandsche Bank erkent (zij het voorzichtig) dat er onderscheid gemaakt kan worden tussen financiële producten die bedragen aan de reële economie en financiële producten die dat niet doen. In het document 'Visie op de structuur van de Nederlandse bankensector: Stabiliteit en efficiëntie door diversiteit en concurrentie' (DNB 2015) staat: "Zo worden in een grote bankensector mogelijk meer

- producten verstrekt die niet bijdragen aan de reële economie, denk aan de Amerikaanse *subprime* hypotheek.” (31) Gezien de grote bankensector is dit gevaar ook in Nederland reëel.
- 7 C.M. Reinhart en K.S. Rogoff, ‘The Aftermath of Financial Crises’, *American Economic Review*, nr. 2 (2009) 466-472.
 - 8 Dat wil niet zeggen dat er (op langere termijn) geen stabiliserende effecten zijn. Het punt is echter dat de instabiliteit endogeen is, d.w.z. in het systeem zelf wordt opgebouwd.
 - 9 Zie bijvoorbeeld: H.P. Minsky, ‘The Financial Instability Hypothesis: An Interpretation of Keynes and an Alternative to “Standard” Theory’, *Challenge* nr. 1 (1977) 20-27 en H.P. Minsky, ‘Capitalist Financial Processes and the Instability of Capitalism’, *Journal of Economic Issues* nr. 2 (1980) 505-522. In zijn oratie geeft Theo Kocken (T. Kocken, *Endogene instabiliteit: je moet er niet aan denken!* (Amsterdam 2012)) aandacht aan Minsky en zijn opvattingen over de instabiliteit van financiële markten. De samenvatting van de verschillende fasen van de economie is ontleend aan deze oratie. Recent is er in economische literatuur meer aandacht voor de financiële cyclus, onder andere in C. Borio, *The Financial Cycle and Macroeconomics: What have we learnt?* (BIS Working Paper 2012, nummer 395), te vinden op www.bis.org/publ/work395.pdf. Borio beschrijft een aantal kenmerken: de financiële cyclus is vrij lang (veel langer dan een gewone conjunctuercyclus), kan goed beschreven worden in kredietstromen en vastgoedprijzen en de pieken van de cyclus zijn vaak gerelateerd aan financiële crises.
 - 10 Het balanstotaal van ING was in 2014 €992.856. De balansen van banken zijn sinds de crisis wel korter geworden. In 2011 was het balanstotaal van ING nog 1280 miljard euro.
 - 11 A. Admati en M. Hellwig, *The Bankers’s New Clothes: What’s Wrong with Banking and What to Do about It* (Princeton 2013) 30-31.
- Hoofdstuk 4**
- 1 Voor een heldere uiteenzetting van de betekenis van het bbp en de manieren waarop het wordt berekend zie F. Kalshoven, *Groei-land: Helder denken over economische bloei in Nederland* (Amsterdam 2014).
 - 2 Dat het bbp als maatstaf ook beperkingen heeft, komt in hoofdstuk 6 en in hoofdstuk 9 aan de orde.
 - 3 Zie <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/the-mas/dossiers/vrouwen-en-mannen/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-4196-wm.htm>.
 - 4 Economen spreken van een balansrecessie als alle actoren in een economie hun schulden willen aflossen. Zie R.C. Koo, ‘Balance sheet recession is the reason for secular stagnation’, in: C. Teulings en R. Baldwin (red.), *Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures* (CEPR Press 2014) 131-142.
 - 5 Het gaat hier om de prijsconcurrentiepositie, oftewel de concurrentenprijs minus de uitvoerprijs van binnenslands geproduceerde goederen. Bron: CPB.
 - 6 Om het in economaal iets preciezer te zeggen: een land met een spaaroverschot heeft een overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans. Op de betalingsbalans staan behalve import en export ook inkomensoverdrachten van en naar het buitenland. Deze inkomensoverdrachten maken echter een beperkt deel uit van de betalingsbalans.
 - 7 Onderzoek van Wim Boonstra, weergegeven in R. Fransman, *Sparen is geen deugd: Meer sparen leidt tot meer schuld* (Amsterdam 2014) 89.
 - 8 Robin Fransman stelt dit onder andere aan de kaak in zijn boek *Sparen is geen deugd*. Een extra argument voor het beëindigen van de loonmatiging is dat dit macro-economische onevenwichtigheden oplevert binnen de eurozone. Omdat er geen fluctuatie van wisselkoersen kan zijn binnen de eurozone, moeten de meeste aanpassingen via lonen en prijzen verlopen. De verschillen in concurrentiepositie tussen noordelijke en zuidelijke landen zouden er eigenlijk voor moeten zorgen dat de lonen en prijzen in noordelijke landen stijgen en in zuidelijke landen dalen.
 - 9 Bron: CPB. Het gaat hier om investeringen in vaste activa.
 - 10 J. van Duijn, *De groei voorbij: Over de economische toekomst van Nederland na de booming nineties* (Amsterdam 2007).
 - 11 <http://www.iex.nl/Rente-Koers/190118356/Nederland-10-jaar.aspx>. In augustus 2015 steeg de rente weer naar ongeveer 0,8 procent.
 - 12 L.H. Summers, ‘Reflections on the ‘New Secular Stagnation Hypothesis’, in: C. Teulings en R. Baldwin (red.), *Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures* (CEPR Press 2014) 27-38.
 - 13 H. Kranendonk en A. van der Horst, *Drie herstelscenario’s voor de periode 2014-2023* (CPB Achtergronddocument 2014).

- 14 Overigens is een gemiddelde groei van 1 procent per jaar nog steeds revolutionair, want dat betekent per halve eeuw een stijging in de materiële levensstandaard van ruim 60 procent. Een klein percentage per jaar verhuut dat we nog steeds te maken hebben met exponentiële groei. De materiële levensstandaard stijgt namelijk met dezelfde 1 procent groei per jaar in een hele eeuw met 170 procent ($1,01^{50}=1,64$ (dus een groei van 64 procent in 50 jaar) en $1,01^{100}=2,70$, dus een groei van 170 procent in 100 jaar).

Hoofdstuk 5

- 1 H. Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee: De individualiteits-structuren der tijdelijke werkelijkheid, Boek III* (Amsterdam 1936).
- 2 De term 'relatieve autonomie' wordt niet door Dooyeweerd gebruikt, maar is ontleend aan de politieke filosofie van Michael Walzer zoals hij die heeft uitgewerkt in zijn boek *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality* (New York 1983). De filosofie van Walzer is sterk verwant aan het gedachtegoed van Kuyper en Dooyeweerd met betrekking tot soevereiniteit in eigen kring.
- 3 De term 'handelingslogica' is afkomstig van Govert Buijs, zoals in 'Oude tradities bieden een nieuw ABC voor het middenveld', *Christen Democratische Verkenningen* nr. 4 (2009). De term 'logica' wordt ook gebruikt in A. Klamer, E. Dekker en S. Geenen, 'Nederland als corporatistische samenleving: tijd voor een herwaardering?', in: P.T. de Beer (red.), *Arbeidsverhoudingen onder druk* (Den Haag 2013) 59-82. Het wordt daar gedefinieerd als "een constellatie van gewoontes, manieren van spreken, en houdingen" (68).
- 4 De onderscheiding tussen verschillende logica's is vooral ontleend aan Klamer, Dekker en Geenen (Klamer e.a., Nederland als corporatistische samenleving). Ook de bestuurlijke logica en de sociale logica worden in dit artikel besproken.
- 5 Michael Walzer spreekt van verschillende *social goods* (Walzer, *Spheres of Justice*, 6-10). Klamer, Dekker en Geenen (Klamer e.a., Nederland als corporatistische samenleving) maken onderscheid tussen private, publieke en gemeenschappelijke goederen, die respectievelijk tot stand komen door middel van de logica van de ruil, de bestuurlijke logica en de sociale logica.
- 6 Eigen vertaling. De Engelse tekst is te vinden op <http://gizmodo.com/5634378/the-hp-way-how-bill-hewlett-and-i-built-our-company>.

- 7 Een uitwerking daarvan voor economische vraagstukken is te vinden in de publicatie van Paul Mills en Michael Schluter, *After Capitalism: Rethinking Economic Relationships* (Jubilee Centre 2012). Zie ook www.jubilee-centre.org.
- 8 B. Goudzwaard, *Crisistijd: Naar een andere waardering van markt en overheid* (Groen van Prinstererlezing; Amersfoort 2010) 8.
- 9 Kapitalisme als economisch systeem (dus als de manier om de productie en verdeling te organiseren) betekent per definitie een systeem waarin markten en de marktlogica bepalend zijn. Economie staat dus niet per definitie gelijk aan de markt, omdat productie en verdeling ook op een andere manier georganiseerd kunnen worden, bijvoorbeeld door tradities (pre-industriële economieën) of centrale planning (communisme). In die gevallen staat in de economie een andere logica centraal dan de marktlogica. Zie voor een beschrijving van de verschillende vormen van de organisatie van het economisch leven en het ontstaan van de marktmaatschappij Robert L. Heilbroner, *De ontwikkeling van de economische samenleving* (Utrecht 1977) 25-33.
- 10 Hoofdstuk 5 gaat in op de inrichting van de markt en de verhouding tussen markt en overheid.
- 11 Zie A. Klamer, *In hemelsnaam! Over de economie van overvloed en onbehagen* (Kampen 2005) 43.
- 12 Peter Mulder, coreferaat bij de Groen van Prinstererlezing van Bob Goudzwaard. Zie B. Goudzwaard, *Crisistijd: Naar een andere waardering van markt en overheid* (Groen van Prinstererlezing; WI ChristenUnie 2010) 19.
- 13 Een beroemd artikel in dit kader is G.A. Akerlof, 'The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism', *Quarterly Journal of Economics* nr.3 (1970) 488-500.
- 14 J.J. van Duijn, *Uit balans: Hoe de Nederlandse economie in het ongereede raakte* (Amsterdam 2015) 47-55.
- 15 Vgl. G.J. Spijker, S. Groenewoud, M. Verkerk en A. de Wit-in 't Veld, *Zorg met een hart* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2013). In deze WI-publicatie wordt benadrukt dat de marktlogica niet leidend hoort te zijn in de zorg: "De relatie tussen patiënt en een hulpverlener is geen economische maar ten diepste een morele relatie. (...) We hebben hier te maken met een *afhankelijke zorgrelatie*. Deze relatie kent wel een *economisch aspect*, maar dat aspect is niet leidend." (42).

- 16 K. Marx, *Het Kapitaal: kritiek van de politieke economie* (Amsterdam 2010) 123. Zie ook A. Klamer en H. van Dalen, *Het verhaal van geld* (Amsterdam 2001) 19-21.
- 17 K. Marx, *Parijse Manuscripten* (1844), derde manuscript over particulier eigendom en arbeid. Zie <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1844/manuscripten/3.htm>.
- 18 M. Sandel, *Niet alles is te koop: De morele grenzen van marktwerking* (Kampen 2012).
- 19 Becker schrijft in de introductie van *The Economic Approach to Human Behavior* (Chicago/London 1976): "I have come to the position that the economic approach is a comprehensive one that is applicable to all human behavior" en verder: "[A]ll human behavior can be viewed as involving participants who maximize their utility from a stable set of preferences and accumulate an optimal amount of information and other inputs in a variety of markets. If this argument is correct, the economic approach provides a unified framework for understanding behavior that has long been sought by and eluded Bentham, Comte, Marx, and others" (8 en 14). Becker verbindt zijn economische benadering van menselijk gedrag met de *pleasure-pain* calculus van Jeremy Bentham. Daarmee is de economie direct naadloos verbonden met een bepaalde ethische stroming: het utilitarisme. Het kenmerkende van het utilitarisme is het uniforme waardebegrip waarin alles is te herleiden tot nut.
- 20 http://en.wikipedia.org/wiki/Gary_Becker. Zie ook R.E. Backhouse, *The Penguin History of Economics* (London 2002) 311-312.
- 5 M. Mazzucato, *De ondernemende staat: Waarom de markt niet zonder overheid kan* (Amsterdam 2015) 29.
- 6 Mazzucato, *De ondernemende staat*, 41, 46.
- 7 <http://www.philipsdorp.woonbedrijf.com/Historie/>.
- 8 Voor een helder en actueel artikel over het Nederlandse corporatisme zie A. Klamer, E. Dekker en S. Geenen, 'Nederland als corporatistische samenleving: tijd voor een herwaardering?', in: P.T. de Beer (red.), *Arbeidsverhoudingen onder druk* (Den Haag 2013) 59-82.
- 9 Klamer e.a., *Nederland als corporatistische samenleving*, 65.
- 10 M. Albert, *Kapitalisme contra Kapitalisme* (Amsterdam 1992). Zie ook P. Bakker e.a., 'Het Rijnlands model als inspiratiebron', *Holland Management Review* nr. 103 (2005) 72-81.
- 11 Zie voor deze kritiek op het Rijnlands model Donalf Kalff, *Modern kapitalisme: Alternatieve grondslagen voor grote ondernemingen* (Amsterdam/Antwerpen 2009) 39-49.
- 12 In plaats van hechte gemeenschappen ontstaan 'lichte gemeenschappen' die flexibel, tijdelijk en vrijblijvend zijn. Dit wordt (kort) uitgewerkt in R. van Putten en W. Beekers, *Coöperatiemaatschappij: Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2014) 31-36.
- 13 F.B.J. Grapperhaus, *Terug de polder in: Pleidooi voor een werkende arbeidsmarkt* (Amsterdam 2013) 79-85.
- 14 Het poldermodel en het Rijnlands model zijn maar twee manieren om een bepaalde economische cultuur te omschrijven. Andere zijn een sociale of gecoördineerde markteconomie, als tegenover van een liberale markteconomie. Zie hiervoor P.A. Hall en D. Soskice (red.), *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage* (New York 2001) en J. Dankers, K.E. Sluyterman en J.L. van Zanden, *Variaties in kapitalisme: Ontwikkeling en prestatie van de Nederlandse markteconomie in de twintigste eeuw* (SMO 2013). In Duitsland wordt wel gesproken over 'ordo-liberalisme' (Albert, 110-113).
- 15 Y.F. Fukuyama, *Social Capital and Civil Society* (IMF 1990). Te vinden op: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.
- 16 Hoewel er veel kritiek gegeven kan worden op de uitkomsten en op de manier waarop elke partij vooral voor zijn eigen belangen ging. Zie voor een kritische beoordeling van het Energieakkoord bijvoorbeeld Jan

Hoofdstuk 6

- 1 WI ChristenUnie, *Dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid* (Amsterdam 2011) 12.
- 2 De politiek-economen Acemoglu en Robinson maken onderscheid tussen inclusieve en extractieve instituties. Extractieve instituties zijn instituties die de welvaart aan de massa onttrekken en ten goede laten komen aan een kleine elite. Zie D. Acemoglu en J. Robinson, *Waarom sommige landen rijk zijn en andere arm* (Amsterdam 2012).
- 3 Zie over economisering van het onderwijs Tobios Reijngoud, *Weten is meer dan meten: Spraakmakende opinieleiders over de economisering van de samenleving* (Amersfoort 2012) 25-44.
- 4 Dit is een interpretatie van de manier waarop Michael Walzer in *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality* ongelijkheid benadert.

Rotmans, 'Energieakkoord laat ons weer jaren doormodderen', nu.nl (5 juli 2013).

Hoofdstuk 7

- 1 *Laborem Exercens*, Hoofdstuk 2, Artikel 9. <http://www.rkdocuments.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=712&id=4314>.
- 2 Tomáš Sedláček, *De economie van goed en kwaad: De zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street* (Schiedam 2012) 112.
- 3 Zie Charles Taylor, *Bronnen van het zelf: De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit* (Rotterdam 2009) 293-320.
- 4 W. Aalders, *Luther en de angst van het westen: Een pleidooi voor de rechtsstaat* (Den Haag 1982) 61.
- 5 Charles Taylor noemt dat dan ook de 'bevestiging van het gewone leven' die alles te maken heeft met de joods-christelijke spiritualiteit en visie op de geschapen werkelijkheid die door God als 'goed' is bevestigd.
- 6 Voor een overzicht van de Pauselijke Raad voor Rechtaardigheid en Vrede zie *Compendium van de sociale leer van de Kerk* (Brussel 2004).
- 7 A. Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie: Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 november 1891* (Amsterdam 1891).
- 8 Max Weber, *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme* (Amsterdam 2012) 118, 122.
- 9 Sedláček, *De economie van goed en kwaad*, 114.
- 10 Wil Portegijs en Saskia Keuzenkamp (red.), *Nederland deeltijdland: vrouwen en deeltijdwerk* (Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008).
- 11 Portegijs en Keuzenkamp, *Nederland deeltijdland*, 63. Voor meer recent onderzoek, zie C. Hupkens, 'Meeste werknemers tevreden met het aantal werkuren', *Sociaal-economische trends* nr. 1 (2012, Den Haag: CBS).
- 12 A. Klamer, 'Oikos is de basis van alles', in: A.A. Verhoeff en G. de Bruin (red.), *Ontwerpers in Arbeidsverhoudingen: Schets, Beeld en ambitie* (Den Haag: AWWN) 141.
- 13 Ruth hoofdstuk 2.
- 14 Zie voor een bespreking van de sociale wetgeving in het Oude Testament R.A. Jongeneel, *Economie van de barmhartigheid: een christelijk-normatieve visie op economie* (Kampen 1996) en C.J.H. Wright, *Old Testament Ethics for the People of God* (Nottingham 2004). Of schulden ook in het sabbatsjaar

- werden kwijtgescholden wordt overigens door commentatoren betwist. Mogelijk ging het alleen om ontheffing van de verplichtingen die uit de schulden voortvloeiden. Zie hiervoor Jongeneel, *Economie van de barmhartigheid*, 52-53.
- 15 Wright, *Old Testament Ethics for the People of God*, 168 (eigen vertaling).
 - 16 Ibidem. 205.
 - 17 R.A. Jongeneel, *Eerlijke economie: Calvijn en het sociaaleconomisch leven* (Amsterdam 2012) 36.
 - 18 R.L. Heilbroner, *De ontwikkeling van de economische samenleving* (Utrecht 1977) 57.
 - 19 Max Weber, *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme* (Amsterdam 2012). Bob Goudzwaard heeft in zijn *Kapitalisme en vooruitgang* (Assen/Amsterdam 1978) ook uitgebreid stilgestaan bij de culturele omwenteling die nodig was voor het doorbreken van het kapitalisme, waarbij hij veel aandacht geeft aan theologische veranderingen en het vooruitgangsgeloof van de Verlichting. Hij betoogt dat juist het afscheid nemen van klassiek christelijke denkbeelden de ontwikkeling van het kapitalisme heeft bevorderd.
 - 20 Het de vraag of het idee van de economie als een zelfstandig domein werkelijk te vinden is in het werk van Calvijn, maar het is inderdaad typerend dat hij ruimte gaf aan het vragen van rente voor commerciële doeleinden.
 - 21 J. Graafland, *Het oog van de naald: De markt, geluk en solidariteit* (Kampen 2007) 99.
 - 22 Bauckham, *Bible and Ecology: Rediscovering the Community of Creation* (Londen 2010).
 - 23 Dave Bookless, *Het groene hart van het geloof: Zorg voor Gods wereld* (Kampen 2009) 55.
 - 24 Aristoteles, *Politica* I, VIII-X.
 - 25 Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang*, 256.
 - 26 Ibidem, 231.

Hoofdstuk 8

- 1 L. Kösters en W. Smits, 'Tijdelijk werk: Nederland in Europees perspectief', in: K. Chkalova e.a. (red.), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt: De focus op flexibilisering* (Den Haag 2015) 129-150.
- 2 CPB en SCP, *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (Den Haag 2015).
- 3 F.B.J. Grapperhaus, *Terug de polder in: Pleidooi voor een werkende arbeidsmarkt* (Amsterdam 2013) 168. Grapperhaus noemt ook economische redenen voor ontslagbescherming: het vermindert de impact van macro-economische schokken op de

- werkgelegenheid en inkomens op de korte termijn.
- 4 In de WWZ zijn veel concessies gedaan aan het oorspronkelijke voorstel in het regeerakkoord van Rutte-II. Deze maatregelen zijn te vinden in de brief 'Hoofddlijnennotitie aanpassing ontslagrecht en WW' (20 juni 2012, Kamerstuk 29544-400). De concessies zijn gedaan in overleg met werkgevers en werknemers, waaruit het Sociaal Akkoord is voortgekomen. Blijkbaar hebben werkgevers en werknemers de neiging om de bestaande situatie te verdedigen, ter wille van insiders. De maatregelen die in deze studie worden voorgesteld, hebben veel overeenkomsten met de oorspronkelijke voorstellen van Rutte-II.
 - 5 Dit werd ook voorgesteld in de WI-publicatie *Samen de schouders eronder* (WI ChristenUnie, Amsterdam 2008).
 - 6 De oorsprong van de preventieve toets is vrij opmerkelijk: deze is aan het begin van Tweede Wereldoorlog door de bezetter ingesteld met als doel het aantal beschikbare arbeidskrachten in kaart te brengen voor gedwongen werk in de wapenindustrie (Grapperhaus, Terug de polder in, 170-171).
 - 7 Rutger Bregman, *Gratis geld voor iedereen: en nog vijf grote ideeën die de wereld kunnen veranderen* (Amsterdam 2014). Zie ook zijn artikel op de website van de Correspondent: <https://decorrespondent.nl/10/Waarom-we-iedereen-gratis-geld-moeten-geven/384450-ob1co2bd>.
 - 8 Rutger Bregman noemt in zijn artikel 'Waarom we iedereen gratis geld moeten geven' op de website van de Correspondent Milton Friedman als voorstander van het basisinkomen. Friedman was geen voorstander van een basisinkomen voor iedereen, maar wel voorstander van de negatieve inkomstenbelasting, wat min of meer hetzelfde is als een basisinkomen voor mensen met een laag inkomen. Ook in het boek *The Second Machine Age* wordt een negatieve inkomstenbelasting voorgesteld als een maatregel die de onzekerheid voor werknemers in een tijd van automatisering en robotisering kan verkleinen. Zie E. Brynjolfsson en A. McAfee, *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies* (New York 2014) 237-241.
 - 9 Dit kwam naar voren in een debat over het basisinkomen, georganiseerd door het WI (8 juli 2015). Op dit moment doet het WI onderzoek naar rechten en plichten in de Bijstand. Over dit onderwerp zal waarschijnlijk begin 2016 een essay gepubliceerd worden.
 - 10 W. van den Berge en B. ter Weel, *Baanpolarisatie in Nederland* (CPB Policy Brief 2015/13).
 - 11 Bijvoorbeeld voor werknemers tot 110 procent van het minimumloon. Deze maatregel is vergelijkbaar met de vroegere franchise in de WW (een heffingskorting op WW-premies voor werkgever) en de voormalige Specifieke Afdrachtkorting (SPAK). De SPAK was een korting op sociale premies voor werknemers tot een bepaald niveau van het minimumloon. De SPAK is destijds afgeschaft vanwege de hoge kosten en de grote *deadweight loss*: het meeste geld komt terecht bij werknemers die anders alsnog een baan gehad zouden hebben.
 - 12 Een nadeel daarvan is weer dat de wig (het verschil tussen de loonkosten en het netto-loon) van hoogbetaalde werknemers groter wordt, wat een negatief effect heeft op het arbeidsaanbod.
 - 13 W. van den Berge en B. ter Weel, *Baanpolarisatie in Nederland*, 15.
 - 14 Ibidem, 16.
 - 15 Zie de Kamerbrief 'Hoofddlijnen van een toekomstbestendig pensioenstelsel' van 06-07-2015 (Kamerstuk 32043 nr. 263). <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3729-wm.htm>.
 - 17 S. Kennedy-Doornbos en G.J. Spijker (red.), *Samen de schouders eronder: Christelijk-sociale visie op gezin en werk* (Amsterdam 2008) 102.
 - 18 Er bestaat in de wet al een mogelijkheid voor werknemers om een verzoek te doen aan de werkgever om de arbeidsduur aan te passen (de WAA, Wet Aanpassing Arbeidsduur). De werkgever moet zwaarwegende redenen hebben om dit verzoek te weigeren. De werknemer moet dan echter al een jaar in dienst zijn.
- ## Hoofdstuk 9
- 1 Cijfers afkomstig uit DNB-rapport 'Visie op de structuur van de Nederlandse bankensector' (2015).
 - 2 Ibidem.
 - 3 Bron: CBS, statline.
 - 4 Als er tenminste bij banken wordt geleend.
 - 5 Dit werd ook geadviseerd door het Financieel Stabiliteitscomité. Dit comité is samengesteld uit vertegenwoordigers van De Nederlandsche Bank, de Autoriteit Financiële Markten en het Ministerie van Financiën. Zie <http://www.financieelstabi->

- liteitscomite.nl/media/58/29/272341/29/aanbeveling_van_het_financieel_stabiliteitscomit_over_de_ltv-limiet_na_2018.pdf. Zie ook <http://www.dnb.nl/nieuws/nieuws-overzicht-en-archief/dnbulletin-2015/dnb322357.jsp>.
- 6 DNB-rapport, 22.
- 7 Kamerbrief van staatssecretaris Klijnsma 'Voortgang verkenning inzet pensioen voor aflossing woningschuld' van 28-11-2014 (Kamerstuk 32043 nr. 233).
- 8 Kamerbrief 'Hoofddlijnen van een toekomstbestendig pensioenstelsel' van 06-07-2015 (Kamerstuk 32043 nr. 263).
- 9 Het Sustainable Finance Lab heeft een voorstel gedaan waarbij de overgang naar een nieuw pensioenstelsel wordt bekostigd door middel van het afschaffen van de omkeerregel. Dit voorstel kan nog steeds dienen als een goede variant. Zie R. van Tilburg en F. Weyzig, *Een schuld bewust land: Naar een stabiel en duurzaam Nederland* (Sustainable Finance Lab 2014) 50-51. De omkeerregel houdt in dat sparen voor het pensioen fiscaal onbelast is, terwijl de uitkering van pensioenen juist fiscaal wordt belast. Door dat gepensioneerden geen sociale premies hoeven af te dragen en (door een lager inkomen) tevens minder belasting, loopt de overheid veel inkomsten mis. De opbrengst van het afschaffen van de omkeerregel zal de kosten van het afschaffen van de doorsneesystematiek ruimschoots overtreffen.
- 10 Het CBS becijferde voor 2010 dat 50 procent van de hypotheekrenteaf trek terecht komt bij de 20 procent hoogste inkomens. Zie <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themes/bouwen-wonen/publicaties/artikelen/archief/2010/2010-3118-wm.htm>.
- 11 Rapport Commissie Dijkhuizen.
- 12 Deze twijfels worden ook geuit in het rapport 'Visie op de structuur van de Nederlandse bankensector' van DNB, 42-43.
- 13 Het Sustainable Finance Lab heeft hier ook voor gepleit. Zie Benink et al., *Inbreng voor consultatie over systeemrelevante buffer* (Sustainable Finance Lab 2012), geraadpleegd op <http://sustainablefinancelab.nl/publicaties/>. Een *leverage ratio* is in wezen een risico-ongewogen kapitaalbuffer. In de publicatie van het SFL worden de nadelen van een risicogewogen kapitaalbuffer benoemd. De belangrijkste nadelen zijn dat op activa met een lage risicoweging de risico's kunnen worden onderschat en dat banken vaak nog met interne risicomodellen kunnen werken.
- 14 A. Admati en M. Hellwig, *The Bankers's New Clothes: What's Wrong with Banking and What to Do about It* (Princeton 2013) 30. Dit wordt uitgebreid beargumenteerd in Admati en Hellwig, *The Bankers's New Clothes*.
- 15 Het Modigliani Miller theorema stelt dat de waarde van bedrijven en de gemiddelde kapitaalkosten niet afhankelijk zijn van de financieringsstructuur (de verhouding tussen eigen en vreemd vermogen). Naarmate een bedrijf meer met vreemd vermogen is gefinancierd, neemt het geëist rendement op eigen vermogen toe als compensatie voor het risico.
- 17 Ook regels vereisen interpretatie en toepassing op een concrete situatie. Er is dus sprake van een continuüm tussen concrete regels en abstracte principes. Voor een bespreking van de voor- en nadelen van deze twee soorten toezicht, zie A. Schilder, 'Rule-based versus principle-based: Het perspectief van de toezichthouder', in: A. de Bos, P.H. Coebergh en H. van Olden (red.), *Regels voor de toekomst: Kansen voor een duurzaam ondernemend Nederland* (Schiedam 2008) 178-185.
- 18 <https://www.triodos.nl/nl/over-triodos-bank/service/veelgestelde-vragen/>.
- 19 Topman Rabobank kritisch over bonuscultuur, NOS 6 juni 2015, geraadpleegd op <http://nos.nl/artikel/2039844-topman-rabobank-kritisch-over-bonuscultuur.html>.
- 20 https://en.wikipedia.org/wiki/Volcker_Rule.
- 21 http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-85_nl.htm.
- 22 DNB-rapport, 3. Cursivering TB.
- 23 Dat blijkt uit onderzoek van de Autoriteit Consument en Markt en de Autoriteit Financiële Markten naar de effecten van standaardproducten. Een samenvatting van deze onderzoeken wordt gegeven in de Kamerbrief Financiële standaardproducten van 13 maart 2015: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2015/03/13/kamerbrief-financiele-standaardproducten.html>.
- 24 Voor cijfers zie <http://www.douwenkoren.nl/category/crowdfunding/>.
- 25 B. Lietaer e.a., *Geld en duurzaamheid: Van een falend geldsysteem naar een monetair ecosysteem* (Utrecht 2012).

Hoofdstuk 10

- I A. Klammer en P.R. Teule, 'Van kwantiteit naar kwaliteit: Hoe één enkel cijfer zo machtig werd en wat de politiek daaraan moet doen', in: C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2014:*

- Het geld regeert* (Amsterdam, 2014) 13-21.
- 2 Klammer en Teule, Van kwantiteit naar kwaliteit, 17.
- 3 Op bepaalde plaatsen gebeurt dat al. In de doorrekening van verkiezingsprogramma's wordt uitgebreid aandacht gegeven aan de gevolgen van het beleid voor natuur en milieu. De ChristenUnie heeft ook eerder voorstellen gedaan om in de Macro Economische Verkenning van het CPB meer aandacht te geven aan sociale en ecologische aspecten. Deze motie heeft het echter niet gehaald. Op het moment van publicatie loopt er in de Tweede Kamer een onderzoek naar een breder welvaartsbegrip en alternatieven voor het meten van economische groei.
- 4 Voor een bespreking van het thema groei en geluk zie <http://www.rtlnieuws.nl/sites/default/files/redactie/public/economievannovermorgen3/index.html>. In dit artikel worden ook alternatieven voor het bbp besproken.
- 5 Zie voor belangrijkste resultaten en een kritische bespreking van het geluksonderzoek R. Skidelsky en E. Skidelsky, *Hoeveel is genoeg?* (Antwerpen 2013).
- 6 P. Boot, 'Naar een duurzame energievoorziening in onzekere tijden', *TPEdigitaal*, jaargang 9, nummer 2 (2015) 111-128.
- 7 M. Mazzucato, *De ondernemende staat:*
Waarom de markt niet zonder overheid kan (Amsterdam 2015). Mazzucato stelt dat het ook in het verleden zo is geweest dat staten aan de basis van grote technologische innovaties stonden. Ze beschrijft bijvoorbeeld dat zonder de investeringen van de staat in de basistechnologieën die ten grondslag liggen aan *smartphones* (digitale technologie, internet etc.) Apple nooit zo groot was geworden.
- 8 Denk bijvoorbeeld aan de zeldzame aardmetalen die nodig zijn voor de productie van zonnepanelen. Zie Eppo Bruins, 'Groen is niet links', *Denkwijzer* nr. 3 (2014) 4-8.
- 9 Zie over het belang van energiebesparing het artikel van P. Boot (zie noot 6).
- 10 Informatie over deze initiatieven: www.stroomversnelling.net (huurwoningen) www.stroomversnellingkoopwoningen.nl (koopwoningen). De website van Jan Willem van de Groep is www.greenspirator.com. Het interview is te vinden op <http://energiesprong.nl/blog/de-bouwwakker-gaat-verdwijnen/>.
- 11 HCSS en TNO, *De Staat van Nederland Innovatieland* (Den Haag 2014) 41.
- 12 P. Koutstaal en J. Sijm, 'De toekomst van de elektriciteitsvoorziening bij toename van zon en wind', *TPEdigitaal* nr. 2 (2015) 35-51.
- 13 Mazzucato, 62-63.

Personalia

Teunis Brand MA MSc (1989) was van september 2014 tot augustus 2015 gast-onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij studeerde economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en volgde de master *Christian Studies of Science and Society* aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daarna nam hij deel aan het BoFEB-traineeship, een opleiding tot economisch beleidsmedewerker bij de Rijksoverheid. Sinds september 2015 werkt hij als promovendus aan de Wageningen Universiteit aan een onderzoek naar innovatie en bedrijfsethiek in de voedselindustrie.

